ТОМІЛЕНКО Людмила Миколаївна –

кандидат філологічних наук, старший дослідник.

Автор та співавтор понад 80 наукових публікацій із лексикології, термінології, лексикографії української мови. З-поміж них чотири монографії (дві одноосібних і дві колективних), новий академічний «Словник української мови» (т. 2–7, 9–14) та ономастичні довідники.

ГАЛУЗЕВА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЗАГАЛЬНОМОВНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ 1917–1933 РОКІВ

Людмила Томіленко

ГАЛУЗЕВА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЗАГАЛЬНОМОВНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ 1917–1933 РОКІВ

Національна академія наук України
Український мовно-інформаційний фонд

Людмила Томіленко

ГАЛУЗЕВА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЗАГАЛЬНОМОВНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ 1917–1933 РОКІВ

Монографія

Київ 2024

УДК 811.161.2:81’373.46
ББК 81.2-3
Т56

DOI 10.33190/978-617-14-0236-2

Томіленко Л.

Галузева лексика в українській перекладній загальномовній лексикографії 1917–1933 років: монографія. Київ: Український мовно-інформаційний фонд, 2024. 150 с.

У монографії описано результати цілісного дослідження галузевої лексики, зафіксованої в загальномовних перекладних словниках 1917–1933 років (“Словнику московсько-українському” (1918 р.) В. Дубровського, “Російсько-українському словнику” (1918 р.) С. Іваницького та Ф. Шумлянського й “Російсько-українському словнику” (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова). Розглянуто особливості подання, творення, правопису й т. ін. цієї категорії лексики. З’ясовано її спільні та відмінні риси в різних словниках, здійснено порівняння із сучасними лексикографічними працями тощо.

Для науковців, викладачів, студентів і всіх, кого цікавить лексикографія, лексикологія, термінологія та історія української мови.

Надруковано за ухвалою вченої ради
Українського мовно-інформаційного фонду НАН України
(протокол № 5 від 14 травня 2024 р.)

Рецензенти:

О. О. Тараненко – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні)

О. А. Стишов – доктор філологічних наук, професор (Київський столичний університет ім. Б. Грінченка)

ISBN 978-617-14-0236-2
© Л. М. Томіленко, 2024

ЗМІСТ

1. УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПРАКТИКА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (РЕВОЛЮЦІЙНА Й ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА) 9

1.1. Лексикографічна діяльність 1917–1933 років: стислий огляд питання 13

1.1.1. “Словник московсько-український” (1918 р.) В. Г. Дубровського (СМУ) 18

1.1.2. “Російсько-український словник” (1918 р.) С. М. Іваницького та Ф. М. Шумлянського (РУС-18) 22

1.1.3. “Російсько-український словник” (1924–1933 рр.) за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (РУС-24–33) 26

1.2. Сучасні дослідження лексикографічної спадщини 1917–1933 років 33

2. ЦИФРОВІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ СИСТЕМИ (ЦЛС) ЯК НОВІТНІЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СУЧАСНОГО ДОСЛІДНИКА-ЛІНГВІСТА 38

2.1. Процес створення лексикографічних систем на основі сканованих (оцифрованих) словників. Опис будови словникових статей (на прикладі СМУ) 40

2.1.1. Цифрова лексикографічна система “Словник московсько-український (В. Дубровський)” 46

2.1.2. Цифрова лексикографічна система “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник” 48

2.1.3. Цифрова лексикографічна система “Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)” 52

3. ГАЛУЗЕВА ЛЕКСИКА ЯК СКЛАДНИК ЗАГАЛЬНОМОВНИХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКІВ 1917–1933 РОКІВ 56

3.1. Особливості подання галузевої лексики в “Словнику московсько-українському” В. Г. Дубровського 58

3.2. Галузева лексика як частина реєстру “Російсько-українського словника” С. М. Іваницького та Ф. М. Шумлянського 71

3.3. Галузева лексика в “Російсько-українському словнику” за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова..... 83

3.4. Фахова лексика в перекладних загальномовних словниках 1917–1933 років: спільні та відмінні риси..... 109

4. СЛОВНИКАРСТВО 1917–1933 РОКІВ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО, ЛЕКСИКОГРАФІЮ І ТЕРМІНОГРАФІЮ 115

4.1. Українська термінологія та наукові дискусії у XXI столітті... 115

4.2. Перекладні російсько-українські словники 1917–1933 років і сучасна лексикографічна практика 122

4.2.1. Інноваційні терміни в сучасних загальномовних і термінологічних словниках: нове чи добре забуте старе? 127

ВИСНОВКИ 133

ЛІТЕРАТУРА..... 136

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ 146

SUMMARY 148

ВСТУП

… життя коротке. Вічна лише історія наша.
(В. Шкляр)

Багатство і ступінь розвитку будь-якої мови яскраво демонструють різноманітні за своїм призначенням лексикографічні праці. Тлумачні, перекладні, орфографічні та інші довідники є невичерпним джерелом знань як для носіїв мови, так і для іноземців, що її вивчають. «Словники різного типу – загальні, двомовні, тлумачні, синонімічні, фразеологічні, термінологічні і т. ін. – потрібні і вчителям та учням, і журналістам, і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам. Потрібні буквально всім. Неможливо уявити собі культурну людину, яка б не мала потреби в словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась»[1]. Образну, проте тонку та влучну характеристику словникарській діяльності й лексикографічним працям дає польська дослідниця Б. Остроменцька-Фрончак: «Двомовна лексикографія, як і одномовна, є спробою охоплення необмеженого океану слів»[2].

Крім сучасних довершених лексикографічних довідників, для глибшого пізнання рідної мови не менш важливими є словники минулих епох, праці переломних історичних періодів. До таких часів належить і початок XX ст., зокрема 1917–1933 роки.

Лексикографічна спадщина перших пореволюційних років минулого століття – значуща, але поки що не достатньо вивчена сторінка українського мовознавства. За спостереженнями дослідників, упродовж першої третини XX ст. найбільше з'явилося на світ двомовних російсько-українських перекладних словників,

[1] Рильський М. Словник і питання культури мови. *Культура слова*. 2020. № 92. С. 243.

[2] Ostromęcka-Frączak B. Słownik dwujęzyczny i jego rola w nauczaniu języka polskiego jako obcego. *Acta Universitatis Lodziensis*. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. 1998. Nr 10. S. 389.

менше – українсько-російських. І хоча, за словами різних критиків (тогочасних і пізніших часів), лексикографічні праці цього періоду здебільшого були невисокої якості, однак деякі з них заслуговують на увагу та потребують ретельного й усебічного аналізу.

Відомо, що будь-яка загальномовна лексикографічна праця, крім слів загального вжитку, містить у своєму складі той чи той відсоток галузевої лексики. Не становлять тут винятку й російсько-українські словники 1917–1933 років. Звісно, фахових одиниць у них значно менше порівняно із сучасними лексиконами, але все-таки вони посідають помітне місце в їхніх реєстрах. Інакше не могло й бути, адже розвиток різних галузей знань посприяв і розвитку спеціальної лексики. «Досягнення наукової думки початку ХХ ст., – зазначає М. Паночко, – активізували потенційні засоби мови для розвитку, збагачення й стабілізації термінології у кожній із наук»[3].

Для дослідження української галузевої лексики ми обрали найвідоміші та найавторитетніші джерела 1917–1933 років, які й зараз мають неабияку популярність у колах не лише мовознавців, але й усіх шанувальників рідного слова. Це такі загальномовні перекладні праці, як "Словник московсько-український" (1918 р.) В. Г. Дубровського, "Російсько-український словник" у 2-х томах (1918 р.) С. М. Іваницького та Ф. М. Шумлянського й "Російсько-український словник" у 3-х томах (1924–1933 рр.) за редакцією академіків А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова.

На важливість перерахованих вище лексикографічних довідників указує з-поміж іншого ще й той факт, що їх не змогли оминути увагою навіть відомі дослідники радянських часів. Скажімо, стисла інформація про словник Іваницького – Шумлянського та академічний "Російсько-український словник" міститься в монографії П. Горецького, хоча й не без різкої критики[4].

---

[3] Паночко М. М. Лексичні особливості української юридичної термінології початку ХХ століття. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2015. № 5. С. 112.

[4] Див.: Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ: В-во Академії наук Української РСР, 1963. С. 175–177.

Натомість Л. Паламарчук зосереджується здебільшого на позитивних рисах згаданих джерел[5]. Словник Кримського – Єфремова також згадують, однак негативно оцінюють автори четвертої книги "Лексика і фразеологія" колективної праці "Сучасна українська літературна мова" за загальною редакцією І. К. Білодіда[6].

В усіх трьох обраних для дослідження лексикографічних джерелах зафіксовано поширену на той час галузеву лексику, переважна частина якої маркована. За допомогою спеціального інструментарію, процес створення якого описаний в окремому підрозділі, ми відібрали всі ремарковані одиниці кожного зі словників. Це дало нам змогу отримати цілісну картину формування термінологічної системи української мови, зокрема простежити словотвірні, правописні, граматичні тощо особливості галузевої лексики як у джерелах одного часового періоду, так і в лексикографічних працях різних епох.

У пропонованій розвідці використано дещо змінені, виправлені й доповнені матеріали наукових статей (одноосібних та у співавторстві з О. Рабульцем), опублікованих раніше у фахових виданнях, а також нові авторські дослідження та висновки.

Як автор монографії хочу подякувати насамперед розробникові цифрових лексикографічних систем, фахівцеві з інформаційних технологій, кандидатові технічних наук Олександрові Георгійовичу Рабульцю, без допомоги якого виконати це дослідження було б не те що надзвичайно складно, а найімовірніше – просто неможливо. Також я вельми вдячна шановним рецензентам докторам філологічних наук, професорам Олександрові Онисимовичу Тараненку та Олександрові Анатолійовичу Стишову за увагу до моєї праці, за їхні слушні поради та рекомендації. Ще дякую завідувачеві відділу лінгвістики Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, доктору філологічних наук

[5] Див.: Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). К.: Наук. думка, 1978. С. 65, 66, 70–72 та ін.

[6] Див.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1973. С. 302–303.

Ларисі Леонідівні Шевченко, колегам-лінгвістам та всім причетним до виходу цієї монографії у світ.

Сподіваємося, що пропонована книга стане в пригоді мовознавцям, фахівцям інших галузей знань, а також усім, кого цікавить українська термінологія, лексикологія, лексикографія та історія нашої мови.

Особлива подяка за підтримку,
допомогу та віру в мене
к.філол.н., професорові
Людмилі Олександрівні Симоненко

1. УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПРАКТИКА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (РЕВОЛЮЦІЙНА Й ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА)

За спостереженнями багатьох наших дослідників, відродження Української державності в 1917-му році посприяло також розвитку національної культури, а з нею і мови[7]. Як стверджує Ю. Шевельов, 1917–1920 рр. залишили фактичний слід на мові, а саме: 1) поширилися функції мови, вона захопила ділянки, у які її давніше не допускали (передусім державної адміністрації й освіти); 2) мова збагатилася на нові лексичні, а почасти й синтаксичні засоби. Цей процес, на думку мовознавця, деякою мірою повторився в добу українізації[8].

Мовну політику урядів 1917–1920 років (Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР) оцінює як успішну сучасна науковиця О. Данилевська[9]. «Випрацюванню мовної політики, – зазначає дослідниця, – сприяла активна участь українських мовознавців, зокрема І. Огієнка, А. Кримського, у мовнореформаторських заходах, а також їхня публічна полеміка на сторінках тогочасної преси з іншими громадськими діячами з приводу мовного питання»[10]. Як вияв державної корпусної мовної політики О. Данилевська кваліфікує діяльність міністерських термінологічних комісій, Термінологічної комісії в Державній Канцелярії, Правопис-

[7] Див., напр.: Шульженко С. Мовна політика в Україні (1917–1940). *Вісник книжкової палати*. 2008. № 11. С. 40.

[8] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк, 1981.
Режим доступу: https://zbruc.eu/node/68992 (дата звернення: 04.04.2023).

[9] Данилевська О. Участь українських мовознавців в удержавленні української мови за доби Української революції 1917–1920 рр. *Українська мова*. 2017. № 4. С. 31.

[10] Там само. С. 39.

но-Термінологічної комісії в УАН, ініційоване державою видання термінологічних словників, циркулярні розпорядження про використання української мови в справочинстві[11].

Значну роль у розвитку українського мовознавства відіграла Українська академія наук, створена в 1918-му році. За словами П. Селігея, «мовознавчі студії посідають одне з чільних місць у роботі її першого – Історично-філологічного – відділу. У його структурі було створено низку спеціальних лінгвістичних установ – комісій: правописно-термінологічну, діалектологічну, нормативної граматики, історії української мови, для складання словника української живої мови, етимологічного, історичного словників тощо»[12]. Особливу увагу вчені зосереджували на внормуванні української термінології. За даними П. Селігея, Інститут української наукової мови готував 34 термінологічних словники (з яких видано лише 16) для різних галузей науки, техніки й виробництва[13].

Проте, як відомо, нестабільна політична ситуація не надто сприяла нормальному розвиткові науки, освіти, культури, мови тощо. Згідно з різними історичними джерелами, суспільно-політичні умови в післяреволюційні часи змінювалися блискавично. «У 1920-му році відбувся переділ українських земель: Наддніпрянщина увійшла до складу УСРР, Галичина й Волинь відійшли до Польщі, Буковина – до Румунії. Україна втратила свою самостійність не тільки в політичному житті, а й у культурному. Діяльність більшовицького уряду спрямовувалась на знищення національно-культурних здобутків українського народу часів УНР. За два роки більшовицької влади було ліквідовано українські університети, гімназії, скорочено випуск українських книжок»[14]. За словами П. Кралюка, на більшості земель (Лівобережжі, Наддніпрянщині, Півдні, Поділлі, Східній Волині), де

[11] Там само. С. 39.
[12] Селігей П. О. Українське академічне мовознавство за дев'яносто років (1918–2008). *Мовознавство*. 2008. № 4–5. С. 3.
[13] Там само. С. 4.
[14] Шульженко С. Мовна політика… С. 40.

встановилася радянська влада, вона спочатку продовжила стару царську політику русифікації[15].

Дещо змінила ситуацію українізація 20–30-х років, що, на переконання більшості дослідників, стала поступкою зміцнілому українському національному рухові. Згідно з дослідженням С. Шульженко, порівняння партійних резолюцій і урядових декретів 1925–1927 років із відповідними документами попередніх років демонструє важливі зміни у формулюванні та змісті мовної політики більшовиків[16].

Мовне відродження цього періоду значною мірою пов'язане з діяльністю мовознавців Харківської філологічної школи. Саме вони, як зазначає О. Черемська, «заклали теоретичні основи внормування й кодифікації української мови та розпочали їх практичну реалізацію, напрацювавши нові напрями наукових досліджень, створивши й видавши підручники, словники фахових термінологій та перекладні словники»[17]. Серед фундаторів нормувального процесу дослідниця виокремлює таких відомих науковців, як М. Гладкий, О. Курило, С. Смеречинський, М. Сулима, К. Німчинов, О. Синявський, О. Ізюмов, М. Йогансен, Н. Малеча, Н. Солодкий, Б. Ткаченко, В. Сімович, Г. Сабалдир, А. Кримський[18].

Щодо досягнень на лексикографічній ниві, то найвагомішими здобутками українського академічного словникарства 20–30-х років XX ст., за оцінкою П. Селігея, був перекладний "Російсько-український словник" (1924–1933 рр.) за редакцією А. Ю. Кримського й С. О. Єфремова та "Історичний словник

---

[15] Кралюк П. Русифікація проти українізації. Україна у 1920–1930-х роках. *Радіо Свобода.* 2021. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/30707046.html (дата звернення: 05.12.2023).

[16] Шульженко С. Мовна політика… С. 40.

[17] Черемська О. Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності Харківської філологічної школи (20–30 рр. XX ст.). *Лексикографията в началото на XXI в*. Доклади от Седмата меж. конф. по лексикография и лексикология. София: Изд. на БАН "Проф. Марин Дринов", 2016. С. 199.

[18] Черемська О. Там само. С. 199.

українського язика” (1930–1932 рр.) за редакцією Є. К. Тимченка[19].

І все ж поступки 20–30-х років, на переконання Р. Смаль-Стоцького, – «звичайний тактичний маневр для успокоєння української стихії на Україні <…> Москва добре зрозуміла, що ту “дозволену українізацію” можна кожної хвилини спинити й перервати, а то і знищити»[20]. Не мав ілюзій щодо офіційної українізації і Сергій Єфремов, стверджуючи, що вона «нічого не пособляє, бо це гарнір, а суть, як і перше, цілком обрусительна»[21].

Вважає процес українізації суперечливим також сучасна мовознавиця С. Яворська. «З одного боку, – зазначає вчена, – заходи спрямовувалися на поширення української мови, а з другого, – часто-густо мали місце намагання применшити роль української мови та української культури, що породжувало страх серед населення України: розмовляти рідною мовою вважалося ознакою відсталості і певної національної затятості, що мимоволі кидало на “упертих” небажану тінь»[22].

Недовгий період українізації, як відомо, був припинений у 1933-му році. «На зміну їй прийшла перевірена імперська практика мовно-культурної асиміляції, що її вже остаточно сформований на той час тоталітарний режим запровадив шляхом нечуваного терору, розгорнутого проти української нації, розпочавши погром української культури»[23].

І хоча багато науковців, зокрема й мовознавців, було репресовано, а їхні праці вилучено з наукового дискурсу, «доробок уче-

[19] Селігей П. О. Українське академічне мовознавство… С. 4.
[20] Смаль-Стоцький Р. Українська мова в совєтській Україні (матеріяли й завваги). Варшава. 1936. С. 42.
[21] Єфремов С. Щоденники, 1923–1939. К.: ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. С. 131.
[22] Яворська С. Розвиток української мови в добу русифікації та українізації. *Науковий вісник*. 2014. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edul.ua/id/eprint/6969/ (дата звернення: 03.01.2003).
[23] Шульженко С. Мовна політика… С. 41.

них є цінним джерелом вивчення нормативного й кодифікаційного процесів як невіддільного компонента історії української літературної мови»[24].

1.1. Лексикографічна діяльність 1917–1933 років: стислий огляд питання

Нині в колах мовознавців і всіх шанувальників українського слова досить популярними стали лексикографічні джерела післяреволюційних років, зокрема доби українізації. І це цілком зрозуміло, адже «українська літературна мова вперше за всю свою історію в умовах української державности 1917–1920 років стала мовою державною»[25].

Упродовж 1917–1920 років, за словами В. Чапленка, вийшло 22 загальномовних перекладних (російсько-українських й українсько-російських) словники[26]. Згідно з дослідженням О. Тараненка, перший етап українського словникарства XX ст. (1917 – початок 30-х років) «ознаменувався різким збільшенням кількості та різноманітності, різножанровості словників»[27]. За підрахунками науковців, упродовж цього часу було видано 131 словник. Найбільше – 1918-го року та в період українізації[28].

У 1918 р., за даними О. Васьківської та А. Шумілової, складено понад 30 різноманітних словників. Серед них авторки виокремлюють такі: І. Перебендя "Російсько-український словник" (К.: Видавництво І. І. Самоненко, 1918), З. Пиптенко "Словник чужих слів, що вживаються в українській мові" (видавництво

[24] Черемська О. Проблеми кодифікації… С. 199.
[25] *Чапленко В.* Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970. С. 298.
[26] Там само. С. 317.
[27] Тараненко О. Словники української мови в діяльності Академії наук України. *Народна творчість та етнологія*. 2018. 4. С. 5.
[28] Там само. С. 5.

“Поступ”), “Московсько-український словник для військових” В. Євтимовича та інші[29].

Однак, незважаючи на велику кількість різноманітних лексикографічних довідників початку ХХ ст., на переконання багатьох тогочасних, радянських і частини сучасних українських мовознавців, вони здебільшого не відзначалися високою якістю. Скажімо, Є. Грицак, описуючи 1918-й рік як час розквіту видавничого руху, водночас наголошує, що хоча й видано силу-силенну всяких словників (українсько-російських і російсько-українських), з яких на 80% було саме сміття, але «ізза недостачі ліпших вони розходилися швидко і автори їх добре собі заробляли»[30]. Тільки згодом, за словами дослідника, видано доволі добрий словник російсько-український Дубровського, а професор Є. Тимченко не встиг видати свого гарного великого словника російсько-українського з огляду на пізніші політичні події[31].

Подібне твердження можемо знайти в праці П. Горецького. «Чимало з нових загальномовних словників, – пише мовознавець, – складалося нашвидкуруч для задоволення великого попиту на лексикографічні праці, до того ж виготовляли їх іноді люди, що не мали відповідних знань і підготовки. Тому деякі з цих словників і словничків становили “комерційні” видання або лексикографічні примітиви»[32]. На думку С. Яворської, «не всі вони були якісні через різні причини – фахову непідготовленість упорядників, сам стан національної мови в країні, вихор подій 1917 р. і плутанину подальших літ»[33].

---

[29] Васьківська О., Шумілова А. Відродження національного книговидання: 1918 рік. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 6. С. 3.

[30] Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917−1922). Режим доступу: http://www.chytomo.com/news/ye-hrytsak-z-istoriyi-knyzhkovoho-rukhu-na-velykiy-ukrayini-1917-1922 (дата звернення: 20.11.2022).

[31] Там само.

[32] Горецький П. Й. Історія української лексикографії… С. 173.

[33] Яворська С. Розвиток української мови … Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6969/ (дата звернення: 03.01.2023).

М. Жовтобрюх, роблячи огляд перекладних лексикографічних праць 1918–1929 років, зауважує, що перекладні російсько-українські й українсько-російські словники зазначених років не справили будь-якого позитивного впливу на подальший розвиток української лексикографії. Виняток становлять лише двотомний "Російсько-український словник" С. Іваницького й Ф. Шумлянського та "Словник української мови" Д. Яворницького[34]. Словник Іваницького – Шумлянського подає в переліку головних лексикографічних праць післяреволюційних років також Іван Огієнко[35], а про словник Д. Яворницького досить схвально відгукується П. Горецький[36].

Однак, варто зауважити, що далеко не всі науковці вважали перекладний словник С. Іваницького та Ф. Шумлянського (до речі, як і, скажімо, відому тогочасну працю – "Словник московсько-український" Віктора Дубровського) авторитетним джерелом і вагомим здобутком вітчизняної лексикографії. Зокрема, Юрій Шевельов у своїх спогадах пише таке: «Моїм єдиним дорадником і порадником (під час перекладання з російської твору Едгара По "Знаменитость" – *Л. Т.*) був "Російсько-український словник" Іваницького й Шумлянського, джерело не найвищої якости»[37].

На тому, що словники 1917 – початку 30-х років були неоднакові за науковим рівнем, наголошує також О. Тараненко[38].

Найдосконалішою перекладною загальномовною працею зазначеного часового періоду став академічний "Російсько-український словник" (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та

---

[34] Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ, 1991. С. 43.

[35] Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ, 1995. С. 248.

[36] Горецький П. Й. Історія української лексикографії… С. 174–175.

[37] Шевельов Ю. (Шерех Юрій). Я, мені, мене… (і довкруги). Спогади. Харків-Нью-Йорк, 2001.

[38] Тараненко О. О. Лексикографія. У кн.: *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. [2-е вид.]. К.: В-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. С. 300.

С. Єфремова, який і сьогодні вважають значним здобутком української лексикографії.

Серед галузевих і термінологічних словників О. Тараненко виокремлює латинсько-український "Словник ботанічної номенклатури" (проєкт) (Київ, 1928 р.), "Російсько-український словник ділової мови" М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича (Харків, Київ, 1930 р.). Вагомим здобутком був також "Історичний словник українського язика" за редакцією Є. Тимченка (Київ, Харків, 1930 р., 1932 р.)[39]. У царині юридичної лексикографії 20-х років XX століття Т. Конончук та інші науковці важливою працею вважають "Словник правничої мови" (1926 р.) за редакцією того ж таки академіка А. Ю. Кримського[40]. Створення термінологічних словників, за словами дослідників, відбувалося стихійно, неорганізовано в невеликих містах Сходу та Заходу України[41].

Ні для кого вже не є таємницею, що багатьох українських лексикографів "доблесні стражі" радянської системи звинуватили в буржуазному націоналізмі, шкідництві, а їхні наукові доробки було знищено або заборонено[42]. У різні роки XXI ст. найвідоміші із цих праць одержали нове життя завдяки перевиданням, розміщенню сканованих копій та електронних версій на різних інтернет-ресурсах тощо. Основна мета такої діяльності – привернути увагу суспільства до лексикографічної спадщини минулого,

---

[39] Тараненко О. Словники української мови … С. 6–7.

[40] Див., напр.: Конончук Т. І. Юридична лексикографія у 20-ті роки XX ст. і сучасність. *Вісник Академії адвокатури України*. 2006. Вип. 7. С. 150–151.

[41] Марченко Т. А. Природнича термінологія у словниках кін. XIX – поч. XX ст. *Філологічні трактати*. 2012. Том 4, № 4. С. 78. (с. 73–79)

[42] «За високий чин українського ученого, за природну його потребу боронити й захищати мову свого народу, стверджувати її у всіх галузях суспільного життя, в тім числі і в науці, – пише М. Тимошик, – тодішні комуністичні ідеологи вигадували й здійснювали немало репресивних заходів, зосібно й розстріли» (Тимошик М. С. Наука про видавничу справу та редагування: тенденції термінотворення. К.: КНУКІМ, 2012. С. 7).

до часів, коли ще не відбувалося активного втручання у структуру української мови та її штучного зближення з російською[43]. Ідеться насамперед про перекладні російсько-українські лексикографічні джерела. «Тогочасні словники, – на думку А. Архангельської, – були втіленням благородної ідеї – цілеспрямованої розбудови української лексикографії»[44].

Дехто з нинішніх дослідників, окрім позитивних рис, зосереджує свою увагу й на різних недоліках довідкових видань початку ХХ ст. «З погляду якості й теоретичних принципів, – на думку сучасної лінгвістки О. Іванової, – лексикографічна робота цієї доби знаходилася на недостатньому рівні. Для цього періоду характерні істотні методологічні хиби при укладанні словників: створення штучних слів, ігнорування інтернаціональних елементів, заміна термінів діалектизмами тощо»[45].

Зауважимо, що в перших післяреволюційних словниках того самого періоду (чи навіть року видання) можемо спостерігати різнобої в написанні деяких слів, граматичні відмінності тощо. Адже «головними критеріями нормативності в той час, – як зазначає А. Архангельська, – залишалися мовний досвід авторів та зразки-орієнтири – напрацювання попередників»[46]. Доба ж українізації, чи Розстріляного Відродження, згідно з твердженням дослідниці, «була позначена пошуками свого, одмінного,

[43] «Для зближення української мови з російською проводили так звані реформи української мови 1933, 1946, 1960 років, які фактично стали проявом етноциду. Не випадково перші дві з них збіглися в часі з голодоморами – геноцидом українства» (Скляр В. Сучасна українська ідентичність як наслідок бездержавного минулого. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 4. С. 31).

[44] Архангельська А. Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 143.

[45] Іванова О. В. Основи укладання галузевих глосаріїв. Курс лекцій. Навчальний посібник. К.: ЦП “Компринт”, 2016. С. 28.

[46] Архангельська А. Femina cognita… С. 143.

питомого, національного, відповідно – й бурхливим мовотворенням шляхом проб і помилок»[47]. Тому ми, як і авторка цих рядків, «звертаючись до лексикографічних праць першої третини ХХ ст., усвідомлюємо складність обставин їх створення, а також закономірні за таких умов і творчі знахідки, і невідворотні прорахунки»[48].

Отже, переважна частина дослідників української лексикографії 1917–1933 років сходиться на тому, що, попри велику кількість різноманітних словників, лише небагато з них заслуговує на увагу. Найпомітнішими загальномовними перекладними лексикографічними джерелами цього періоду можна вважати, зокрема, "Словник московсько-український" (1918 р.) В. Дубровського, "Російсько-український словник" (1918 р.) С. Іваницького і Ф. Шумлянського та "Російсько-український словник" (1924–1933 рр.) за редакцією А. Кримського й С. Єфремова. Саме на їхньому матеріалі виконано пропоноване дослідження. Докладніше про перераховані словники та їхніх авторів ітиметься нижче.

1.1.1. "Словник московсько-український" (1918 р.) В. Г. Дубровського (СМУ)

Серед розбудовників української мови початку ХХ ст. був відомий свого часу, а пізніше переслідуваний, неодноразово заарештовуваний та майже забутий у наступні десятиліття Віктор Григорович Дубровський. «Сьогодні про цього вченого і філолога-практика, – зазначає П. Гриценко, – збереглися скупі відомості, про нього знають хіба що мовознавці та історики. І це при тому, що його праці були популярними, впливали на мовну практику, нерідко ставали предметом обговорень і дискусій»[49].

---

[47] Архангельська А. Лексикографічна фіксація фемінативів в українському словникарстві ХХ–ХХІ ст. *Slavia Orientalis*. 2021. Tom LXX. Nr 2. С. 427.
[48] Архангельська А. Femina cognita… С. 143.
[49] Гриценко П. Непроминальний досвід розбудови української мови. У кн.: *В. Дубровський. Словник московсько-український*. Київ, 2013. С. 3.

Короткі фрагменти про В. Дубровського, його життя в засланні містять спогади Б. Антоненка-Давидовича[50].

Дотепер у Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського НАН України збереглися такі лексикографічні праці В. Г. Дубровського: "Українсько-московський словник" (б. р.), "Українсько-російський словник" (1909 р., 1914 р.), "Московсько-українська фразеологія" (1917 р.), "Словник московсько-український" (1918 р.), "Російсько-український технічний словник. З додатком сільськогосподарських термінів" (1925 р.), "Словник термінів з обсягу культури та технології цукрових буряків" (1925 р.), "Російсько-український технічний словник" (1926 р.).

Видання лексикографічних перекладних праць у післяреволюційні роки було першочерговим і надзвичайно важливим завданням. Як зауважує І. Огієнко, «революція 1917 року застала нас без належних популярних словників»[51]. Проте незабаром, за словами дослідника, з'явилося «їх аж три (головніші). Це були: П. Терпило. Словник російсько-український, Київ, 302 с., вид. 5-те. В. Дубровський. Словник московсько-український, Київ, 1918 р., 542 с. С. Іваницький і Ф. Шумлянський. Російсько-український словник, два томи, 266–250 с., Вінниця, 1918 р.»[52].

А. Лобода, здійснивши аналіз тогочасних лексикографічних джерел, стверджує, що «нові словнички <...> поки що не задовольняють всіх потреб, які можуть до них бути; більш певні словники д. Дубровського та Т-ва "Час"»[53]. Незважаючи на таку загалом схвальну оцінку, учений указує й на хиби словників В. Дубровського, зокрема наголошує на наявності в реєстрі деяких рідковживаних слів і відсутності поширеніших тощо[54].

---

[50] Див. докладніше у статті: Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. "Словник московсько-український" В. Дубровського: склад і структура. *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 89–96.

[51] Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови… С. 248

[52] Там само. С. 248.

[53] Лобода А. VII. Словники. У кн.: *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1918. Ч. 15. С. 911.

[54] Там само. С. 911.

Серед перекладних лексикографічних праць В. Дубровського відомим і популярним був “Словник московсько-український” (1918 р.). За словами Євгена Наконечного, «його рекламували як практичний підручник української розмови і збірник москалізмів. Словник потрібний всім змосковленим українцям, що тепер освідомлюються і вчаться рідної мови»[55].

Прикметно, що працю В. Дубровського використовували після її виходу для укладання інших перекладних довідників. І не тільки російсько-українських. Скажімо, якусь частину лексики зі “Словника московсько-українського” взяли до реєстру свого “Українсько-японського словника” (1944 р., Харбін) В. Одинець та А. Діброва[56].

У 2013-му році співробітники Інституту української мови НАН України перевидали згаданий словник В. Г. Дубровського. П. Гриценко в передмові до нього зазначає, що «лексикографічна спадщина В. Дубровського, як і багатьох інших лексикографів 20-х рр. XX ст., не втратила свого значення як цінне свідчення історії філологічної думки і практики мовного будівництва, джерело для вивчення історії лексичного складу української мови, а також як моральний імператив – заклик до чину в нових умовах України початку XXI ст.»[57]. Хоча лексикони доби Українського Відродження і «зберігають значний за обсягом словниковий матеріал, не освоєний наступними поколіннями словникарів»[58], проте, як наголошує П. Гриценко, «таке освоєння не означає механічного перенесення у мовну практику поч. XXI ст. лексики, семантики, типів словосполук української мови

[55] Наконечний Є. Украдене ім’я: чому русини стали українцями. Режим доступу: http://exlibris.org.ua (дата звернення: 14.05.2022).

[56] Малахова Ю. Структура словникових статей першого українсько-японського словника Анатолія Діброви та Василя Одинця. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури*. 2014. Том 1. № 20. С. 25.

[57] Гриценко П. Непроминальний досвід… С. 6

[58] Там само. С. 6.

поч. ХХ ст. <...>; ідеться про творче й водночас критичне використання цієї спадщини, використання, а не замовчування»[59].

Чимало дослідників історії української мови, лексикології, лексикографії, граматики використовують у своїх розвідках і матеріали "Словника московсько-українського" (А. Архангельська, І. Гнатюк, Л. Колібаба, І. Самойлова, О. Тищенко, Ю. Чернобров та ін.). Однак цілісних досліджень умісту цієї праці поки що бракує. Нам відомо лише про одну публікацію, присвячену аналізу деривaційних особливостей абстрактної лексики в згаданому словнику. Це розвідка Тетяни Сіроштан. За словами авторки, "Словник московсько-український" В. Дубровського «вважають одним із найкращих і найбільших за обсягом словників дореволюційного періоду, що слугував джерелом української лексики для укладачів багатьох пізніших лексикографічних праць»[60].

Надзвичайно цікавою та важливою з історичного погляду, а також «для уявнення мовних орієнтирів і пріоритетів елітарного носія української мови початку ХХ ст.»[61] є українська частина СМУ, оскільки «далеко не весь український лексикон цієї праці використали автори наступних словників»[62].

За нашими підрахунками, "Словник московсько-український" В. Г. Дубровського містить понад 31 тис. реєстрових одиниць російської частини та близько 54 тис. українських відповідників (не враховуючи омонімії і полісемії). До праці ввійшла загальновживана, діалектна лексика, а також основна термінологія і номенклатура, використовувана в ті часи.

---

[59] Там само. С. 6.

[60] Сіроштан Т. В. Словотвірна структура абстрактних іменників в українській мові початку ХХ століття (на матеріалі "Словника московсько-українського" В. Дубровського). *Наукові записки національного університету "Острозька академія". Серія: Філологічна*. 2016. Вип. 63. 2016. С. 181.

[61] Гриценко П. Непроминальний досвід… С. 6.

[62] Там само. С. 6–7.

1.1.2. "Російсько-український словник" (1918 р.) С. М. Іваницького та Ф. М. Шумлянського (РУС-18)

"Російсько-український словник" у 2-х томах (1918 р.) С. Іваницького та Ф. Шумлянського після тривалого забуття знову побачив світ у 2006-му році. Як зазначено в передмові, перевидання цієї лексикографічної праці в незалежній Україні відповідає потребі повернення всього цінного з репресованої мовознавчої спадщини першої половини XX століття. Уведення словника в практично-ужитковий і науковий обіг сприятиме поверненню українській мові повноти лексичного складу, а українській лексикографії – вилученої ланки, необхідної для вивчення словникарства відповідної доби[63].

Про авторів згаданого словника збереглися доволі скупі відомості. Коротку біографію Сергія Митрофановича Іваницького можна знайти в "Енциклопедії сучасної України"[64]. Небагато

---

[63] Масенко Л. Передмова. У кн.: *Російсько-український словник* / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Вінниця, 1918; Київ: Обереги, 2006. С. 5.

[64] У цій енциклопедій, зокрема, зазначено, що народився педагог, публіцист, громадський діяч у 1874 р. на Вінниччині. Точної дати смерті не вказано (після 1945 р.). Закінчив Київську духовну академію (1898 р.). Відвідував лекції В. Антоновича та О. Кониського. Від 1898 р. викладав історію та географію в Кам'янець-Подільській духовній жіночій школі. Проводив активну національно-просвітницьку пропаганду серед молоді, через що в 1904 році був звільнений. Відтоді – у міській двокласній школі. Співпрацював із Подільським історико-археологічним товариством. Друкувався в "Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка", "ЛНВ", часописах "Громадська думка", "Рада", "Промінь" та ін. У 1906 р. брав участь у заснуванні Подільської "Просвіти". Водночас виконував обов'язки інспектора народних шкіл Вінницького повіту, організовував українські початкові навчальні заклади. Від 1907 р. – у комерційній школі Катеринослава (нині Дніпро). Лектор, член ради та скарбник Катеринославської "Просвіти". У 1910 р. повернувся на Поділля, працював у Могилів-Подільській комерційній школі (нині Вінницька обл.). Сприяв розвитку української літературної мови. Співукладач двотомного "Російсько-українського словника". Від 1918 р. – директор Кам'янець-Подільської учи-

інформації вдалося розшукати і про другого укладача “Російсько-українського словника” – Федора Михайловича Шумлянського[65].

Згідно з наявною інформацією, словник Іваницького – Шумлянського чи не найкритикованіша праця з усіх трьох джерел. Незважаючи на загалом схвальні відгуки, отримав цей словник також чимало об’єктивної та суб’єктивної критики (і не лише радянських і прокомуністичних дослідників).

Зокрема, М. Йогансен зауважував: «Хибує також частина перекладова. Російські дієприкметники передаються, оком не моргнувши, формами на -чий. У багатьох випадках намість українських даються російські слова; точніше сказати автори намагалися подати стеменнісінький переклад даного слова й не знахо-

тельської семінарії, від 1922 р. – в ІНО; від 1927 р. – у Коростенському педагогічному технікумі (нині Житомирська обл.); згодом – у вишах Києва. На початку 30-х років переїхав до Ленінграда, працював у педагогічному інституті, де 1937 р. захистив кандидатську дисертацію. Вивчав історію Правобережної України XIII ст. (Енциклопедія сучасної України. Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=14199 (дата звернення: 25.11.2022)).

[65] Відомо, що Федір Шумлянський, як і Сергій Іваницький, народився на Вінниччині. Роки життя: 1887–1980. Навчався в Приворотському духовному училищі, у 1918–1922 роках у Кам’янець-Подільському університеті, перетвореному в 1921 р. на Інститут народної освіти. Був членом Подільської “Просвіти”. Уклав із Сергієм Іваницьким “Російсько-український словник” у 2-х томах. Працював викладачем (із кінця 1925 р. – професором) у Херсонському, Полтавському, Луганському інститутах народної освіти. Від 1932 р. – професор Бєлгородського педагогічного інституту, у 1933–1939 роках – професор і завідувач кафедри російської мови та літератури Тамбовського педагогічного інституту. У 1939–1941 роках – професор та завідувач кафедри української мови Одеського університету, після перерви знову викладав у ньому (у 1956–1968 роках). Автор докладного дослідження з історії українського правопису “Найголовніші правила українського правопису Української академії наук 1921 року” (1926 р.). Співавтор “Програми-питальника для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини” (1959 р.) (Вічний Кам’янець. Режим доступу: https://kampod.at.ua/publ/znakhidki_vid_o_budzeja/kam_39_janeckij_kalendar/kam_janeckij_kalendar_na_14_bereznja/48-1-0-948 (дата звернення: 25.11.2022)).

дячи подекуди того самісінького відтінку в українській мові, подавали створене на російський штаб “точне” слово; що правда на це саме хибують мало не всі наші перекладачі, намагаючись буквально передати руський текст» (цит. за О. Л. Кравченко)[66].

Інші вади словника помічає український радянський лексикограф П. Горецький[67]. Зокрема, він наголошує, що праця охоплювала далеко не всю лексику «і, поскільки укладач користувався старими джерелами, в словнику дуже мало лексики нової як російської, так і української. Українська частина його бідна не тільки з погляду добору лексики, а і з погляду лексикографічного (примітивізм у розробці слова, відсутність прикладів і документації слів)»[68].

Натомість дослідники кінця ХХ – початку ХХІ ст. переважно схвально відгукуються про РУС-18. Скажімо, С. Бевзенко зазначав: «У перше десятиліття після Жовтня на Україні поряд із термінологічними з’явилося й чимало загальномовних російсько-українських перекладних словників, з яких кращими були двотомний “Російсько-український словник” С. Іваницького та Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918), що тричі перевидавався фотоспособом» (цит. за С. П. Гірняк)[69].

О. Семеног також зосереджує увагу на позитивних рисах цього джерела: «В одному з таких словників, на довгий час вилу-

---

[66] Кравченко О. Л. Функції українських довідкових видань перших десятиліть ХХ ст. *Ученые записки Таврического национального у-та им. В. И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”*. Том 25(64). № 4. Ч. 1. С. 166.

[67] Науковець хоч і визнає “Російсько-український словник” С. Іваницького та Ф. Шумлянського найбільшим з-поміж російсько-українських словників, що побачили світ у перші роки після Жовтня, зазначаючи також, що впродовж 1918–1925 рр. він вийшов три рази, значним лексикографічним здобутком його не вважає (Горецький П. Й. Історія української лексикографії… с. 175).

[68] Горецький П. Й. Історія української лексикографії… С. 175.

[69] Гірняк С. П. Роль соціолекту інтелігенції Східної Галичини у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття). Дис. … доктора філол. наук. Дрогобич, 2018. С. 438.

ченому із практичного та наукового вжитку і нарешті повернутому широкому загалу, "Російсько-українському словнику" С. Іваницького та Ф. Шумлянського, відображено стан розвитку української мови на початку XX сторіччя. Упадає в око скрупульозний добір значень реєстрового слова для якнайповнішого представлення українських відповідників. На кожне російське слово автори подають кілька власне українських: случай – випадок, трапунок, нагода, пригода, приключка, случай, оказія…; шапка (смушева гостроверха) – шлик, шличок; шапка (повстяна) – маґерка, яломок; (з наушниками) – малахай; шапка (кудлата і висока) – кучма; шапка (чабанська) – чабанка; шапка (з ріжками) – рогачка; вінець, корона»[70].

Варто зауважити, що самі автори словника наголошували на тому, що не ставили собі за мету дати щось цілком вичерпне й науково розроблене. Основне завдання – задовольнити нагальну потребу широкого загалу «в такого роду словникові, який би містив у собі можливо в найбільшій кількості необхідні за-для літературної праці, – (з'окрема, за-для перекладів з російської мови на українську), – українські слова й вислови, зібрані у виданих до сеї пори повніщих російсько-українських та українсько-російських словниках, яких зараз нема на книжному ринку»[71]. Зважаючи на те, що словник укладали поспіхом та на різні технічні проблеми, пов'язані з друком, автори не претендували, щоб їхня праця стала великим академічним словником, однак робили

[70] Семеног О. Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. № 2. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/6554/1/%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BA%D0%B3%D1%80_21.01.08.pdf (дата звернення: 02.01.2023).

[71] Іваницький С., Шумлянський Ф. Замість передмови. У кн.: .: *Російсько-український словник* / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Вінниця, 1918; Київ: Обереги. С. 6.

все для того, щоби подати досить повний лексичний матеріал і відповідно до тогочасних правописних норм[72].

Особливо цінною для дослідження лексичного складу нашої мови є, безперечно, українська частина словника. Вона дещо більша, ніж у СМУ, і нараховує близько 69 тис. одиниць. Увесь реєстр слів та словосполучень ми одержали завдяки спеціально розробленій програмі, опис якої міститься далі.

1.1.3. "Російсько-український словник" (1924–1933 рр.) за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (РУС-24–33)

Як уже наголошувалося вище, з-поміж перекладних лексикографічних праць 1917–1933 років помітно вирізняється і найпопулярніший нині академічний "Російсько-український словник" (1924–1933 рр.). На сьогодні маємо у відкритому доступі електронну версію цього довідника (підготував О. Телемко; 2007 р.), також можна придбати репринтне видання (2016–2017 рр.), яке зробили працівники Інституту української мови НАН України.

«Російсько-український словник за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова, – зазначають сучасні науковці, – є не лише найґрунтовнішим натепер російсько-українським словником, а й джерелом питомої української лексики, взірцевих словотворчих моделей, мовних конструкцій та усталених висловів, зразків запозичування іншомовних слів та їх адаптування до системи української мови»[73].

Дуже схвально відгукувався про цю лексикографічну працю і Ю. Шевельов (на відміну від згадуваного вже словника С. Іваницького та Ф. Шумлянського), який вважав його «першим науково опрацьованим словником широкого засягу з іншої мови

[72] Там само. С. 6.

[73] Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Українська наукова мова в академічному Російсько-українському словникові за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Проблеми української термінології*. 2008. № 620. С. 115.

на українську»[74]. Перший том за редакцією А. Ю. Кримського (1924 р.) був, за словами мовознавця, «ще тільки спробою, далеко не в усьому вдалою, але другий том, у трьох випусках, також під редакцією Кримського, 1929–1933, і третій том, у двох випусках, під редакцією С. Єфремова, 1927–1928, справді відповідали науковим вимогам двадцятого сторіччя»[75].

В. Жайворонок із погляду розвитку української лексикографії вважає РУС-24–33 «значним етапом у виробленні наукової концепції двомовного словника, у пошуках адекватного відтворення оригінального лексичного матеріалу засобами перекладу його іншою мовою, у становленні принципів розміщення матеріалу в перекладній частині та ін.»[76]. Крім цього, науковець переконаний, що «словник залишається для нащадків визначною лексикографічною пам'яткою, де зібрано величезний і здебільшого документований лексичний матеріал»[77].

Позитивно оцінюють РУС-24–33 й інші наші лінгвісти-сучасники. Скажімо, відомий мовознавець та лексикограф О. Тараненко характеризує його так: «Цей словник, незважаючи на певну недоопрацьованість української частини щодо адекватності перекладу та нормативності вживання (без належних семантичних і стилістичних коментувань), є надзвичайно багатим зібранням української лексики»[78].

Взірцевою працею свого часу називає РУС-24–33 також О. Скопненко. «За повнотою опису лексичного й фразеологічного матеріалів, – зазначає дослідник, – цей словник не має собі рівних у тогочасній українській лексикографії. Його статті побудо-

---

[74] Шевельов Ю. Епізод з історії українського словництва. У кн.: *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. Мюнхен, 1983. С. 885.

[75] Там само. С. 885.

[76] Жайворонок В. В. Лексикографія та лексикологія. У кн.: *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: матеріали до історії*. К.: Довіра, 2005. С. 134.

[77] Там само. С. 134.

[78] Тараненко О. Словники української мови… С. 6.

вані таким чином, що можна простежити цілі синонімічні лексичні або фразеологічні ряди, надто коли наведено численні ілюстрації з художньої та спеціальної літератури»[79].

Що "Російсько-український словник" за редакцією А. Кримського та С. Єфремова посідає особливе місце в українській лексикографії стверджують і В. Бріцин та П. Гриценко: «Це перша ґрунтовна академічна лексикографічна праця, автори якої намагалися розв'язати кілька проблем: дати надійний інструмент для масового переходу з домінувальної російської мови на українську, заступивши давніші й новіші словники, зокрема й "Московсько-український словник" В. Г. Дубровського (1918 р.); увести в активний обіг нову лексику української мови, не подану в попередніх словниках»[80].

Не могли оминути РУС-24–33 навіть радянські критики. Вони хоч і визнавали колосальність праці, яку виконали тодішні лексикографи, проте здебільшого намагалися акцентувати увагу на недоліках їхньої роботи. Однак, зрозуміло, що така критика була зазвичай суб'єктивною. Для прикладу наведемо уривок із книги П. Горецького: «Окремо треба сказати про велику лексикографічну працю, яку виконала Комісія для складання словника живої української мови історико-філологічного відділу Академії наук УРСР, – "Російсько-український словник" (1924–1933 рр.). Видання його припинилось на III томі (Поле – Пячение). Для цього словника було зібрано багато українського лексичного матеріалу, правда, переважно з дореволюційних письменників і з етнографічних джерел, але мало була використана лексика нових письменників (І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін.), особливо лексика наукових та публіцистичних творів.

[79] Скопненко О. Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі "Російсько-українського словника" за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20–30-х рр. XX ст.). *Лексикографічний бюлетень*. 2008. Вип. 17. С. 32–33.

[80] Бріцин В. М., Гриценко П. Ю. Нове життя класичної лексикографічної праці. *Collegium*: международный научно-художественный журнал. 2016. Вип. 26. С. 424–425.

Цінним у словнику було те, що в багатьох випадках до українських слів дано цитати-ілюстрації. Виконаний на основі російського реєстру, що ґрунтувався великою мірою на застарілих словниках російської мови (зокрема В. Даля), до того ж не забезпечений достатнім виписаним на картки українським лексичним матеріалом з нових літературних джерел і, найголовніше, порочний у своїх ідейних настановах, цей словник виявився зовсім незадовільним і неприйнятним для користування. Радянська громадськість засудила його, бо в ньому яскраво позначилися такі риси, як архаїзація української мови, наявність багатьох діалектизмів, і поряд з цим – уникання слів, спільних з російською мовою, а в цитатному матеріалі – речення шовіністичного і політичного ворожого змісту. Видані томи цього словника мають деяке практичне значення як збірка лексичного і фразеологічного матеріалу української мови»[81].

Звинувачували авторів словника і в релігійній пропаганді, зокрема через наявність у його реєстрі лексики сакральної сфери. Зрозуміло, що оминати згадані слова було б зовсім недоречно, адже вживалися вони не лише в побуті, а навіть у тогочасній публіцистиці. Підтвердженням цього є дослідження українських мовознавців. «Характерним для мови преси 20-х років ХХ ст., – зазначає Т. Коць, – було активне вживання церковно-обрядової лексики, що збігається з етапом вироблення норм конфесійного стилю української мови. Це назви святих, посад, предметів церковного ужитку, християнської літератури тощо»[82].

А ось І. Огієнко назвав РУС-24–33 епохальною культурною науковою працею, «що дала величезний матеріял, науково оброблений, і то матеріял нашої літературної мови»[83]. Словника цього Академія не закінчила, оскільки, за словами І. Огієнка, «совєтська

[81] Горецький П. С. Історія української лексикографії… С. 177.
[82] Коць Т. Лексика публіцистичного стилю початку ХХ ст. і формування літературного словника. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 69.
[83] Огієнко І. Історія української літературної мови. К., 2001. Режим доступу: http://litopys.org.ua/ohukr/ohu21.htm (дата звернення: 15.03.2023).

влада заборонила його за "буржуазно-націоналістичні тенденції" (!), цебто за правдиве віддання всієї української мови»[84].

Однак справедливо буде визнати, що навіть не всі критики радянських часів різко негативно відгукувалися про РУС-24–33. Наприклад, С. Головащук так про нього писав: «В цьому словнику зібрано величезний лексичний і фразеологічний матеріал української класичної художньої літератури та фольклорно-етнографічних джерел. Своїм обсягом він значно перевищував усі українські словники, що виходили до того часу. Велика кількість зібраного в ньому українського лексичного матеріалу, до того ж часто документованого цитатами з художньої літератури і етнографічними записами, становить безперечну цінність»[85]. Навіть хиби словника (як справжні, так і ідеологічно вмотивовані) С. Головащук намагався якось виправдати чи згладити.

Докладніше з думками радянських та сучасних дослідників щодо РУС-24–33 можна ознайомитися, переглянувши перший розділ монографії Ю. Поздрань «"Російсько-український словник" за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті» (2018 р.). Стислу інформацію про Комісію для складання словника живої української мови та її членів містить публікація О. Василюк[86]. Короткі біографічні відомості, опис наукової, політичної тощо діяльності й поглядів одного з редакторів РУС-24–33 В. Ганцова містить стаття Л. Могильного[87]. Чимало фактів про життя Сергія Єфремова, його лексикографічну, редакторську діяльність та репресивні заходи

---

[84] Там само.

[85] Головащук С. І. А. Ю. Кримський як лексикограф. У кн.: *А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст*: матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження. К.: Наук. думка, 1974. С. 55–56.

[86] Див.: Василюк О. Д. Агатангел Кримський та його колеги-мовознавці у ВУАН 20-х рр. XX ст. *Східний світ*. 2011. № 3. С. 47–56.

[87] Могильний Л. Суспільно-політична позиція Всеволода Ганцова. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2018. 3(138). С. 50–56.

радянської влади, спрямовані проти нього, наводить у своїй статті О. Тищенко[88].

Про непрості стосунки, складнощі та різні суперечки під час укладання словника (зокрема й щодо доцільності введення до реєстру так званих кованих слів) свідчать щоденникові записи одного з його редакторів – академіка С. О. Єфремова. Помітно, що лексикографічна діяльність, та ще й за таких обставин, дуже обтяжувала науковця, і він неохоче за неї брався.

Наведемо деякі уривки зі спогадів Сергія Єфремова.

4 квітня 1924 р.

Між комісією та Кримським стосунки все гіршають. Сьогодні мені читали в комісії папера, з яким думають удатись до Відділу з скаргою на Кримського за те, що він вставляє непристойности (“сракопад” і т. ін.); кує слова невідповідні духові мови і взагалі не хоче зважати на думку комісії та умови колективної роботи. Були в них навіть думки удатися до преси, але я спинив це, бо пошкодило б не так Кримському, як Академії. А взагалі – не знаю, як з того вийти і що тут поможе Відділ, коли Кримський упреться <….>.

А головне, що всі ті поправки і додатки здебільшого і непотрібні для Словника, що має не академічний, а чисто практичний характер і завдання[89].

17 квітня 1924 р.

Здається, не минути й мені того сліпого завулка, в якому опинилася справа з Словником. З Харкова привезено чутку, що цими днями має бути до Академії висланий наказ, щоб другий том редактував я, вважаючи на те, що Кримський не встигає. Якщо це не вигадка, то поставить мене цей наказ у дуже прикре становище. Тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й своєї роботи досить, по саме нікуди, – до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не

[88] Тищенко О. М. Комісія для складання Словника живої української мови у справі СВУ: Сергій Олександрович Єфремов (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*. 2020. № 5. С. 15–27.

[89] Єфремов С. Щоденники... С. 103.

розбираю; Кримський виразно не хоче, щоб хто до цієї справи втручався; літо у мене пропаде – і опинюся немов у осиному гнізді серед усяких розбурханих пристрастей[90].

22 квітня 1924 р.

Розмова з Щупаком про редактування словника. Сказав йому, що мені дуже в цю справу встрявати не хочеться (я не філолог і мене цяя робота не цікавить, я маю тепер саме своєї роботи по саме нікуди, нарешті делікатне становище словникової праці). Відповів, що Харків на цьому дуже стоїть, щоб я таки брався[91].

15 липня 1924 р.

Прислано на редактування першу пайку Словника. А грошей видавництва не платить ні співробітникам, ні мені. Завтра маю з видавництвом серйозно говорити…»[92].

28 липня 1924 р.

Почав редактування "Словника". Не люба мені ця робота і берусь до неї з великою неохотою. Та вже нічого не поробиш…[93].

29 березня 1925 р.

В оригіналі Словника, який саме редактую, під словом "параліч" натрапив на "паралізу". Слово сковане на зразок прийнятих тепер – "аналіза", "синтеза" й т. ін. Не скажу, щоб вигадка була вдатна[94].

22 травня 1925 р.

Кажуть (я сам не бачив), що знов є декрет, щоб російсько-українського словника до нового року було закінчено й видано. А тим часом ні комісії, ні мені вже п'ять місяців ні копійки не платять за роботу. А тим часом друкарня не надрукувала навіть того, що ми здали їм ще до Різдва[95].

З наведених уривків не важко збагнути, у яких непростих умовах доводилося працювати тодішнім лексикографам[96]. Проте

---

[90] Там само. С. 112–113.

[91] Там само. С.114.

[92] Там само. С. 140.

[93] Там само. С. 142.

[94] Там само. С. 216.

[95] Там само. С. 239.

[96] На жаль, і нині, особливо в часи російсько-української війни, лексикографам-сучасникам, так само як і попередникам, досить нелегко виконувати свою роботу. Докладніше про проблеми та виклики, що постали перед науковцями

їм усе-таки вдалося створити потужну працю, що її й сьогодні вважають вагомим здобутком українського словникарства. Про особливе зацікавлення згаданим словником свідчать і спроби мовознавців відтворити реєстр утраченого 4-го тому, жодних слідів якого, за словами О. Тищенко, досі виявити не пощастило[97].

Оскільки сучасні науковці постійно наголошують на багатстві лексичного матеріалу української частини РУС-24–33, важливим завданням є її ґрунтовне дослідження та опис. Так само, як і для СМУ та РУС-18, ми розробили спеціальну програму, за допомогою якої відібрали всю необхідну лексику. Українських лексем виявилося близько 155 тис. (російська реєстрова частина нараховує приблизно 79 тис. одиниць).

1.2. Сучасні дослідження лексикографічної спадщини 1917–1933 років

Значне зацікавлення українською лексикографічною спадщиною початку ХХ ст. посприяло не лише оприлюдненню найцінніших здобутків цього періоду, а й появі наукових праць, присвячених вивченню маловідомих сторінок українського словникарства. Це як порівняльно-історичні розвідки, так і описові дослідження[98]. На матеріалах словників початку минулого століття науковці досліджують діалектну й регіональну лексику,

в умовах воєнного стану, можна дізнатися зі сторінок академічного періодичного видання "Світогляд" (Див. у ст.: Томіленко Л. Академічна лексикографія в умовах війни: хто, як не ми? *Світогляд*. 2023. № 4. С. 30–31).

[97] Тищенко О. Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова: умовне відтворення реєстру. *Українська мова.* 2015. № 4. С. 90.

[98] За нашими спостереженнями, описових досліджень менше, ніж порівняльно-історичних.

фразеологію, термінологію, аналізують граматичні, семантичні зміни в українській мові та багато іншого[99].

Варто зауважити, що порівняльні студії з використанням деяких перекладних словників початку XX ст. можемо знайти й у фахових виданнях XX ст., зокрема другої його половини. Про це свідчить хоча б стаття Г. Т. Яценко[100], у якій для дослідження слів із частинами пів-, напів-, полу- використано матеріали словників Б. Грінченка, С. Іваницького та Ф. Шумлянського, О. Ізюмова та ін. Проте тільки з 90-х років XX ст. українські дослідники, насамперед лінгвісти, термінознавці, виявляють посилений інтерес до мовознавчої (зокрема й лексикографічної) спадщини першої третини XX ст.

Не можна не помітити, що сучасні науковці нерідко досить суб'єктивно оцінюють надбання зазначеного періоду, здебільшого занадто ідеалізуючи праці попередників (передусім словники). На всіх мовних рівнях стають помітними пуристичні тенденції,

---

[99] Подаємо неповний перелік сучасних розвідок, у яких використано матеріали лексикографічних джерел початку XX ст.: Мельник Т. Ілюстративний матеріал у словникових реєстрах 20–30 рр. XX століття. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 11. С. 292-295; Скопненко О. Українська й білоруська лексикографія XX–XXI ст. з погляду збереження традицій національної термінології (етюди до слів *бархан* і *дюна*). *Лексикографічний бюлетень*. К.: Ін-т української мови НАН України, 2011. Вип. 20. С. 153–163; Воропай С. В. Конфіксальні Nomina abstracta в українській мові XIX–XXI століть. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 108–118; Вербовий М. В. Із спостережень над контекстом дієслова *укландати*. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 50–59; Колібаба Л. Актуалізовані прийменники в українській літературній мові початку XXI сторіччя. *Українська мова*. 2015. № 4. С. 78–88; Мельник Т. Формування реєстрів загальномовних словників у першій третині XX століття. *Культура слова*. 2015. № 8. С. 41–46; Скопненко О. І. Українське та білоруське словникарство 20–30-х років XX ст. з погляду збереження національних традицій. *Мовознавство*. 2016. № 5. С. 28–37; Архангельська А. Лексикографічна фіксація фемінативів в українському словникарстві XX–XXI ст. *Slavia Orientalis*. 2021. T. LXX, № 2. S. 421–441 та багато ін.

[100] Див.: Яценко Г. Т. Пів- , напів- , полу-. *Питання мовної культури*. 1968. Вип. 2. С. 99–102.

що виявляються насамперед в обмеженні впливів російської мови. У сучасному словотворі, згідно з дослідженням О. Тараненка, спостерігається посилена увага «до мовної практики періоду українізації 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., до західноукраїнського варіанта літературної мови та мови західної діаспори»[101].

Що ж до аналізованих джерел (СМУ, РУС-18, РУС-24–33), то, беззаперечно, найбільше використовуваним і дослідженим сьогодні є академічний РУС-24–33. Інформацію про непростий процес створення, суспільне й наукове значення цього словника, аналіз його вмісту, критерії добору ілюстративного матеріалу тощо можна знайти в чималій кількості публікацій, серед яких є дисертаційні праці та монографії. Це розвідки, наприклад, таких українських мовознавців:

А. Руссу (*Матанцева*) (кандидатська дисертація «Префіксальне дієслівне термінотворення в "Російсько-українському словнику" (1924–1933 рр.)», 2016 р.);

О. Тищенко (статті: «Реєстр утраченого тому Російсько-українського словника за ред. А. Кримського та С. Єфремова: умовне відтворення», 2015 р.; «Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова: умовне відтворення реєстру», 2015 р.; «Методика встановлення джерел "Російсько-українського словника" за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова» (у співавторстві з Ю. Поздрань), 2015 р.; «Архівна картотека як лексико-ілюстративна база Російсько-українського словника за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій», 2016 р.; «Лексична картотека Звенигородщини в джерельній основі "Російсько-українського словника" 1924–1933 років за редакцією А. Ю. Кримського», 2021 р. та ін.);

[101] Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. С. 96–97.

Ю. Поздрань (дисертація та монографія «“Російсько-український словник” за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті», 2017 і 2018 роки, а також низка статей у фахових часописах).

Чимало публікацій, присвячених аналізу вмісту досліджуваних словників (починаючи з 2015-го року), має також автор пропонованої шановним читачам монографії. Окрім розглядуваної в цій книзі галузевої лексики, у багатьох розвідках здійснено аналіз різних груп загальновживаних слів, насамперед іменників (*словник-довідник* «Лексичний фонд української мови початку ХХ ст. і сучасні прізвища», 2019 р.; *статті у фахових виданнях та матеріали конференцій*: «Назви осіб за родом діяльності в українській перекладній лексикографії 1918–1933 рр.», 2016 р.; «Русизми (росіянізми) в українській перекладній лексикографії початку ХХ ст.», 2017 р.; «Емоційно-оцінна лексика на позначення осіб в українській перекладній лексикографії початку ХХ ст.», 2018 р.; «Радянізми в українській перекладній лексикографії постреволюційних років: від неологізмів до історизмів», 2019 р.; «Релігійна лексика в українській перекладній лексикографії 1918–1933 років (на прикладі іменників)», 2019 р.; «Полонізми в російсько-українських перекладних словниках початку ХХ століття: історія і сучасний стан», 2020 р.; «Фемінітиви в українській перекладній лексикографії початку ХХ століття (післяреволюційна доба)», 2021 р.; «Назви транспортних засобів в українській перекладній лексикографії початку ХХ століття: від минулого до сьогодення», 2022 р.; «Назви їжі та напоїв у російсько-українських перекладних словниках початку ХХ століття, 2022 р.; «Складні іменники в українській перекладній лексикографії початку ХХ ст.», 2022 р.; «Андроцентризм в українській мові та словниках: початок ХХ ст. і сучасність», 2023 р. та ін.).

Отже, українське мовознавство та словникарська діяльність післяреволюційної доби привертають дедалі більше уваги сучасних дослідників. Відомі лексикографічні джерела 1917–1933 ро-

ків перевидають, оцифровують, досліджують їхніх уміст та дедалі частіше застосовують на практиці. Серед загальномовних перекладних довідників цього періоду найпомітнішими були і є тепер згадані в цьому розділі російсько-українські словники В. Г. Дубровського, С. М. Іваницького та Ф. М. Шумлянського, а також лексично найбагатший і структурно найдовершеніший академічний словник за редакцією А. Ю. Кримського й С. О. Єфремова.

2. ЦИФРОВІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ СИСТЕМИ (ЦЛС) ЯК НОВІТНІЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СУЧАСНОГО ДОСЛІДНИКА-ЛІНГВІСТА

Загальновідомо, що прикладна лінгвістика – це міждисциплінарна наука, яка визначає, досліджує та пропонує рішення реальних проблем, пов'язаних із мовою. Утвердилася вона з появою наприкінці 50-х років XX ст. генеративної лінгвістики[102]. У 70-х роках XX ст. прикладна лінгвістика стала проблемно-орієнтованою галуззю, а не теоретичною лінгвістикою. Пізніше дослідження у прикладній лінгвістиці було перенесено на «теоретичне та емпіричне дослідження проблем реального світу, у яких мова є центральною проблемою»[103].

Комп'ютерна лінгвістика відрізняється від інших напрямів прикладної лінгвістики саме використанням комп'ютера в процесі опрацювання природної мови та є широким поняттям, що об'єднує різні наукові галузі. Вона охоплює широке коло проблем і вирішує безліч мовознавчих завдань, серед яких, зокрема, такі: автоматизований (синтаксичний, морфологічний, семантичний) аналіз тексту; системи автоматичного перекладу текстів; автоматичне реферування, анотування, класифікація та кластеризація текстів; створення експертних, діалогових систем; автоматичне розпізнавання мовлення; автоматичний синтез мовлення; автоматизована побудова й укладання традиційних словників, реєстрів, конкордансів; розроблення комп'ютерних словників та багато ін.

Щодо пропонованого дослідження, то особливо актуальним для нас є питання створення комп'ютерних версій словників (ци-

---

[102] Генеративна лінгвістика (трансформаційно-генеративна граматика, хомськіанська лінгвістика) – напрям у сучасному мовознавстві, що виник у 50-х роках XX ст. Засновником є американський лінгвіст Ноам Хомський.

[103] Christopher Brumfit. How applied linguistics is the same as any other science. *International Journal of Applied Linguistics*. 1997. Vol. 7, issue 1. P. 86–94. Режим доступу: https://eric.ed.gov/?id=EJ549172 (дата звернення: 17.03.2023).

фрових лексикографічних систем) на основі наявних текстів, статистичних та інформаційно-аналітичних систем для дослідження їхнього мовного матеріалу.

Нині, на думку науковців, природно розглядати словник як інформаційну систему, «де через поліграфічне виконання означено певні лінгвістичні ефекти за допомогою шрифтових виділень, позиційного розміщення, спеціальних позначок тощо, котрі відіграють роль ідентифікаторів відповідних інформаційних змінних – елементів метамови словника»[104].

Тож першим етапом створення цифрових систем завжди є дослідження структури словників.

На наступному етапі створення ЦЛС сформована база даних буде використана як джерело даних для побудови клієнтського програмного забезпечення та створення різних відображень і формування відповідних статистичних даних словника.

Відповідно до завдань, які ставить дослідник, до розробленої ЦЛС можуть бути інтегровані інші наявні бази даних та засоби аналізу тексту. Наприклад, якщо виникає питання статистичного аналізу або дослідження слів, що належать до якоїсь конкретної граматичної категорії, то їх бажано виокремити із загального масиву лексики. Щоб зробити це максимально швидко та ефективно, потрібно використати наявні методи для автоматичного / автоматизованого граматичного маркування реєстрових одиниць словника. У такому разі виникає потреба інтеграції розробленої ЦЛС із системою морфологічного аналізу та відповідною базою даних граматичного словника.

Для дослідження реєстрових одиниць різних словників їхні ЦЛС можна інтегрувати, а на основі створеної інтегрованої бази даних побудувати статистичну систему, що дає змогу виконувати різноманітні вибірки, визначати статистичні параметри та робити аналітичні викладення.

---

[104] Рабулець О. Г., Сухарина Н. М., Широков В. А., Якименко К. М. Дієслово в лексикографічній системі. К.: Довіра, 2004. С. 59.

2.1. Процес створення лексикографічних систем на основі сканованих (оцифрованих) словників. Опис будови словникових статей (на прикладі СМУ)

Особливу цінність для вітчизняного мовознавства та його дослідників зокрема має українська лексика, зафіксована в перекладних лексикографічних працях початку XX століття. Оскільки словники російсько-українські, то пріоритетним завданням комплексного аналізу українських лексем є "витягнення" їх із реєстру. Зрозуміло, що без застосування програмних методів зробити це було б украй важко. Для написання програми потрібний насамперед детальний опис структури всіх різнотипних словникових статей тих словників, які нас цікавлять. Тому коротко розглянемо процес побудови цифрових лексикографічних систем на основі паперових (сканованих) джерел. Він складається з двох етапів.

І етап. Опис структури словникових статей

Для формалізації викладення структури словника будемо використовувати уніфіковану мову моделювання (Unified Modeling Language, UML[105]). UML – це набір графічних нотацій (елементів), в основі якого лежить єдина метамодель, що слугує для моделювання, опису, візуалізації, проєктування та документування систем. У деяких випадках в описі можливе відходження від формалізму UML для кращого розуміння спеціалістами предметної галузі (філологами, які не мають інженерної освіти або не ознайомлені з UML).

У цьому підрозділі розглянемо будову словникових статей на прикладі СМУ[106].

---

[105] *Martin Fowler.* UML Distilled: A Brief Guide to the Standard Object Modeling Language (3rd Edition) Paperback – September 15, 2003.

[106] Про будову словникових статей двох інших лексикографічних праць див.: Томіленко Л., Рабулець О. Цифрова лексикографічна система "С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник" та її можливості. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки*. 2017. Вип. 153. С. 751–756; Томіленко Л., Рабулець О. Лексикографічна система "Російсько-український

Отже, найпростіша словникова стаття в СМУ складається з російського відповідника з ремаркою або без неї в лівій частині й одного або кількох (поданих через кому) українських еквівалентів у правій частині. Закінчується кожна словникова стаття крапкою (наприклад: 1) Беззаконіе – безпр**а**в'я, безс**у**ддя, б**е**зсуд. 2) Гіацинтъ, бот. – яц**и**нт.). Наголошений голосний на письмі передано літерою, набраною жирним шрифтом. Наголос мають лише українські відповідники.

Графічно (в UML нотаціях) це можна подати так:

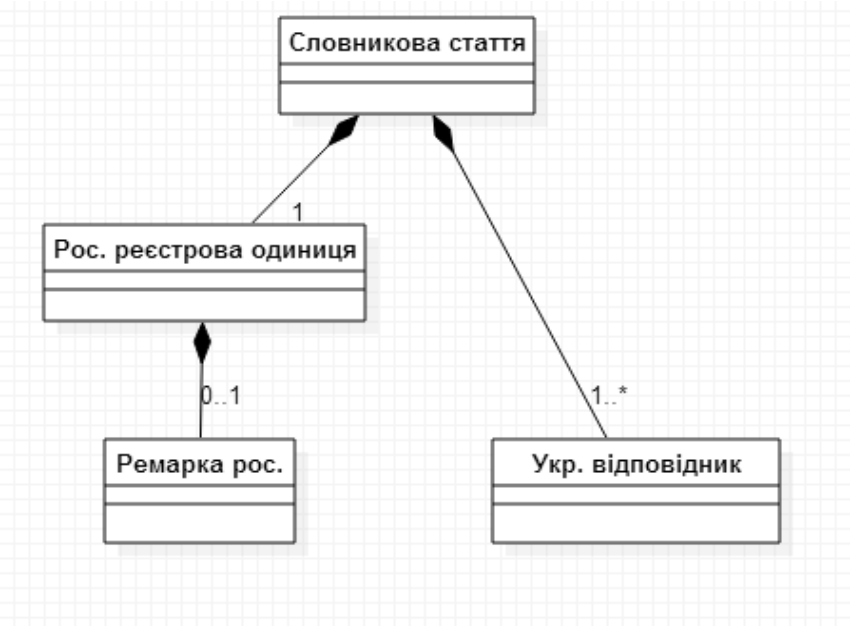

Рис. 2.1. Модель найпростіших словникових статей

словник (А. Кримський, С. Єфремов)" як джерело дослідження української лексики. *Philologica LXXVII:* Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018. S. 87–94.

Крім описаної вище найпростішої схеми подання слів, іменникові статті можуть мати такий вигляд:

1) через крапку з комою у правій частині подано українські відповідники, що мають неоднакове семантичне наповнення (різні значення). Український відповідник може також мати в дужках коротке пояснення. Наприклад: Агнець – ягн**я**; ч**а**сточка (з проскури) (див. рис. 2.2);

Рис. 2.2. Модель словникових статей типу “Агнець”

2) ліва частина – російська лексема чоловічого роду та квазіфлексія російського слова жіночого роду, права частина – множина українських відповідників і квазіфлексія жіночого роду (Язычникъ, -ца – пог**а**нець, пог**а**нин, -нка) (див. рис. 2.3);

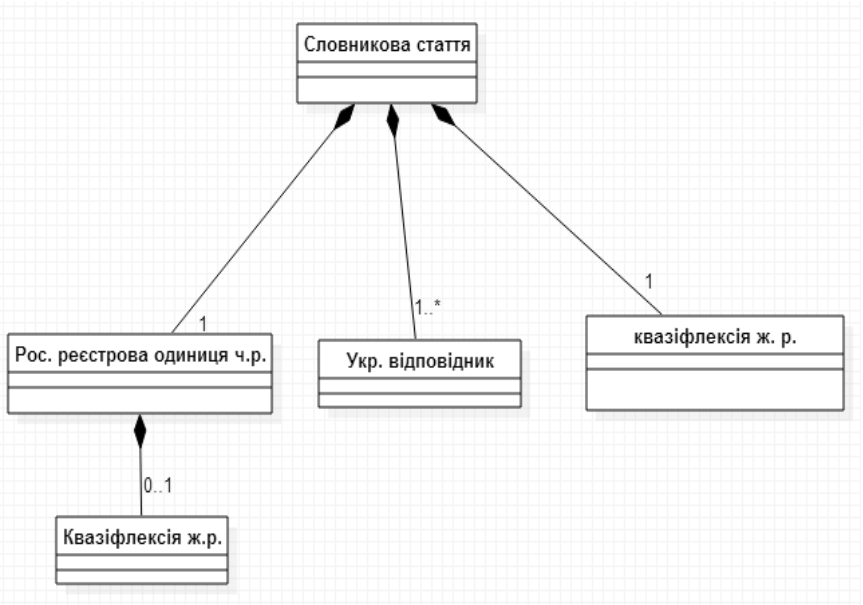

Рис. 2.3. Модель словникових статей типу “Язычникъ”

3) після української частини з’являється російський компонент (він відділений від українських відповідників крапкою з комою), який утворює словосполучення з російським реєстровим словом (Житель – жит**е**ць, м**е**шканець; -села – сел**ю**к; -ница села – сел**ю**чка) (див. рис. 2.4);

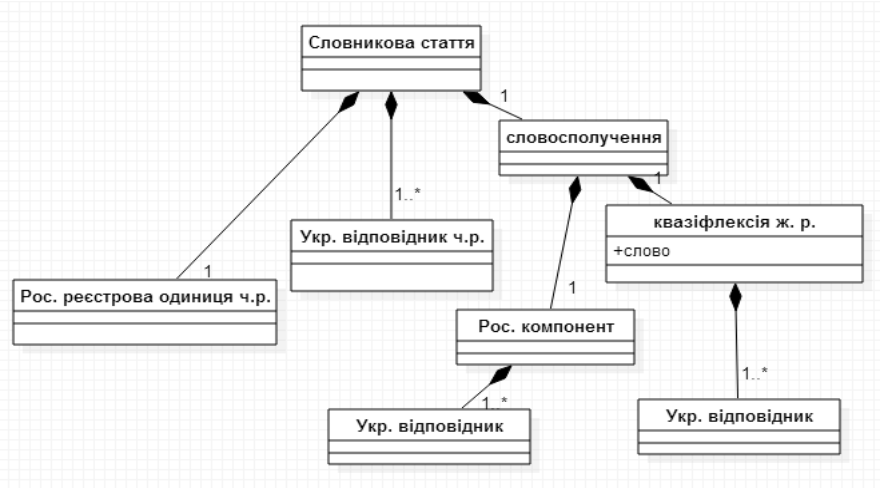

Рис. 2.4. Модель словникових статей типу “Житель”

4) російська частина – реєстрове слово (термін, номенклатурна одиниця і т. ін.) з ремаркою і латинською назвою. Далі йде український відповідник чи відповідники (Укропъ, раст. *Anethum graveolens* – кріп, укр**і**п.) (див. рис. 2.5);

Рис. 2.5. Модель словникових статей типу “Укропъ”

5) з’являється ремарка з латинською назвою після української частини (Балабанъ – **д**урень, б**е**цман, т**е**лепень; -пт. Falco lanarius – р**а**ріг) (див. рис. 2.6);

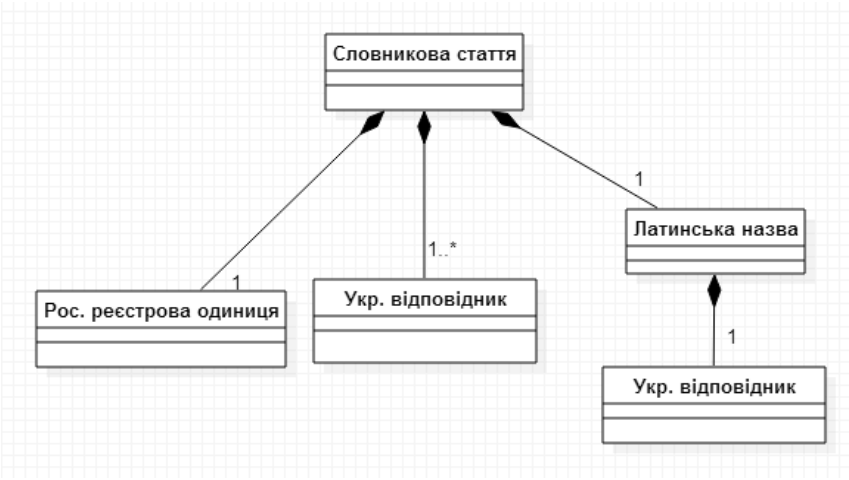

Рис. 2.6. Модель словникових статей типу “Балабанъ”

ІІ етап. Створення цифрових лексикографічних систем

Розроблення описаних вище (а також не розглянутих тут) моделей словникових статей дало змогу створити модель словника (Domain model)[107] і відповідну структуру бази даних, а також розробити програмне забезпечення розбору тексту словника на основі виділених текстових маркерів структурних елементів словникової статті, створити його базу даних та її візуальне відображення[108].

[107] *Martin Fowler*. Patterns of Enterprise Application Architecture. Hardcover – November 15, 2002.

[108] Докладніше див.: Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. “Словник московсько-український” В. Дубровського: склад і структура. *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 89–96.

2.1.1. Цифрова лексикографічна система “Словник московсько-український (В. Дубровський)”

Унаслідок виконаних робіт, описаних вище, було отримано цифрову лексикографічну систему “Словник московсько-український (В. Дубровський)”, інтерфейс якої відтворено на рис. 2.7 і 2.8.

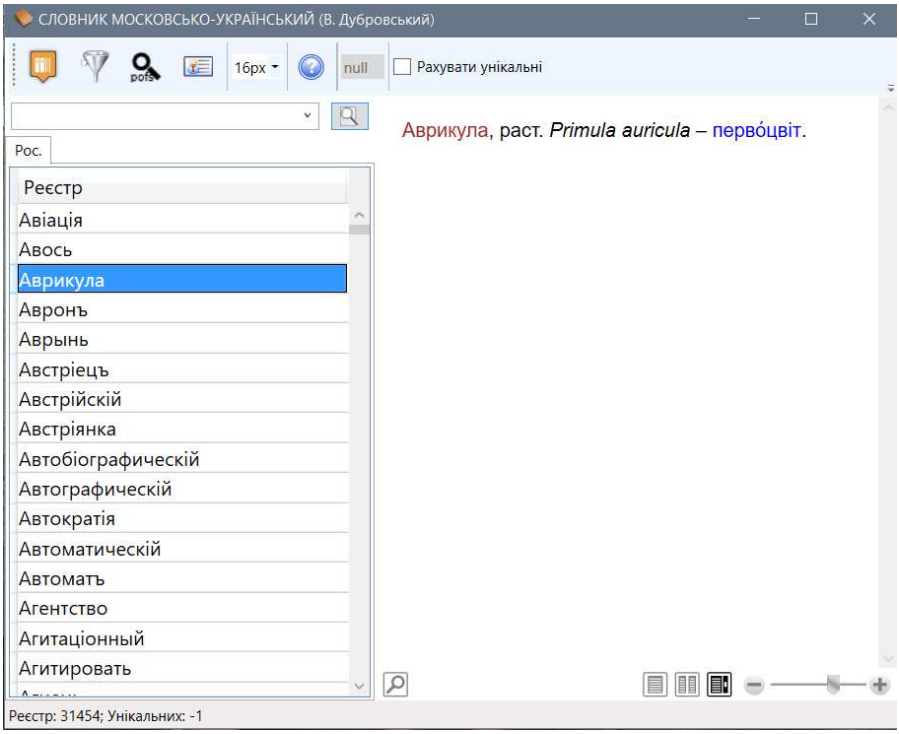

Рис. 2.7. Користувацький інтерфейс ЦЛС “Словник московсько-український (В. Дубровський)”. Російський реєстр

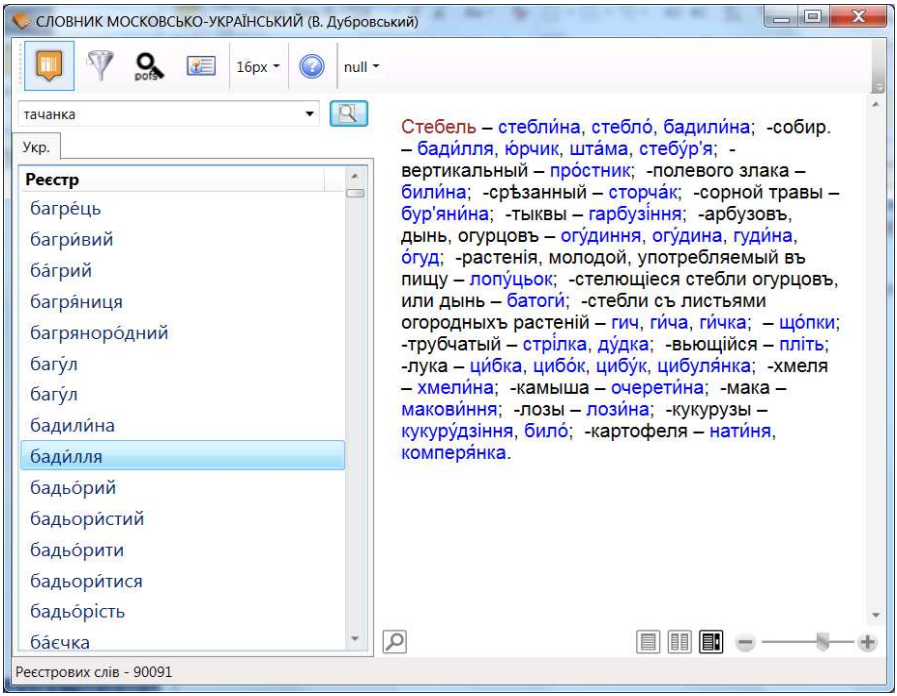

Рис. 2.8. Користувацький інтерфейс ЦЛС “Словник московсько-український (В. Дубровський)”. Український реєстр

За допомогою системи можна перемикати реєстри словника – прямий / зворотний, шукати слова в реєстрі, фільтрувати реєстр за параметрами, робити фільтрацію українського реєстру за частиномовною належністю (див. рис. 2.9), а також виконувати граматичну ідентифікацію українських реєстрових слів.

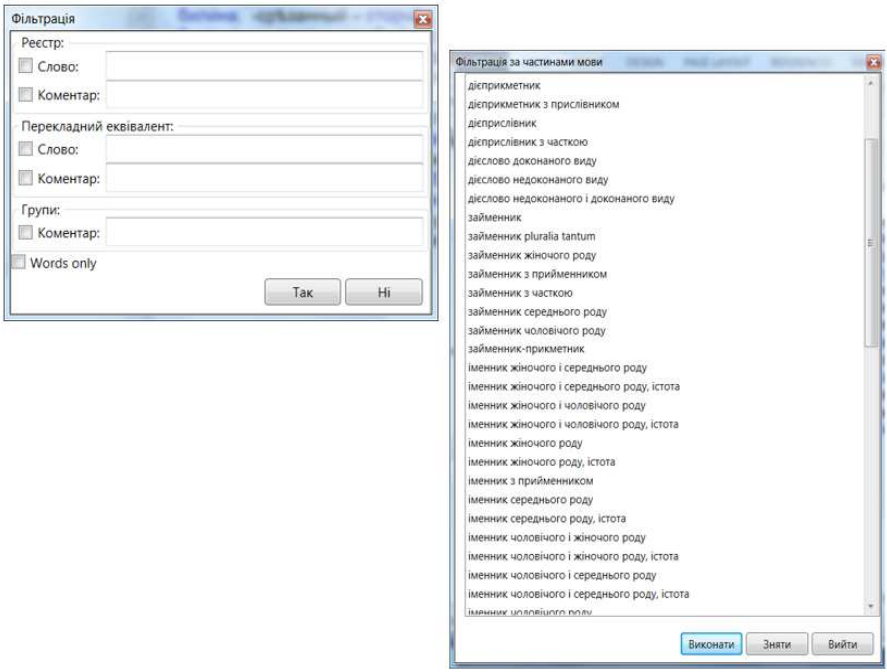

Рис. 2.9. Інтерфейс фільтрації реєстрових одиниць словника

2.1.2. Цифрова лексикографічна система “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник”

Суттєвою проблемою створення цифрової лексикографічної системи “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник” стало те, що у вільному доступі наявний тільки сканований варіант цього довідника, а не його версія в текстовому форматі. Тож скановану копію було переведено в текстову за допомогою програмних засобів оптичного розпізнавання символів (англ. Optical character recognition, OCR) і вручну виправлено помилки, що з’явилися у процесі розпізнавання тексту. Щоб отримати базу українських слів досліджуваного джерела, також потрібно було описати структуру всіх різнотипних словникових

статей. Подібний опис розглянуто вище на матеріалі СМУ, структура якого є дещо простішою порівняно зі структурою РУС-18.

Унаслідок проведеної роботи створено цифрову лексикографічну систему “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник” (див. рис. 2.10–2.14).

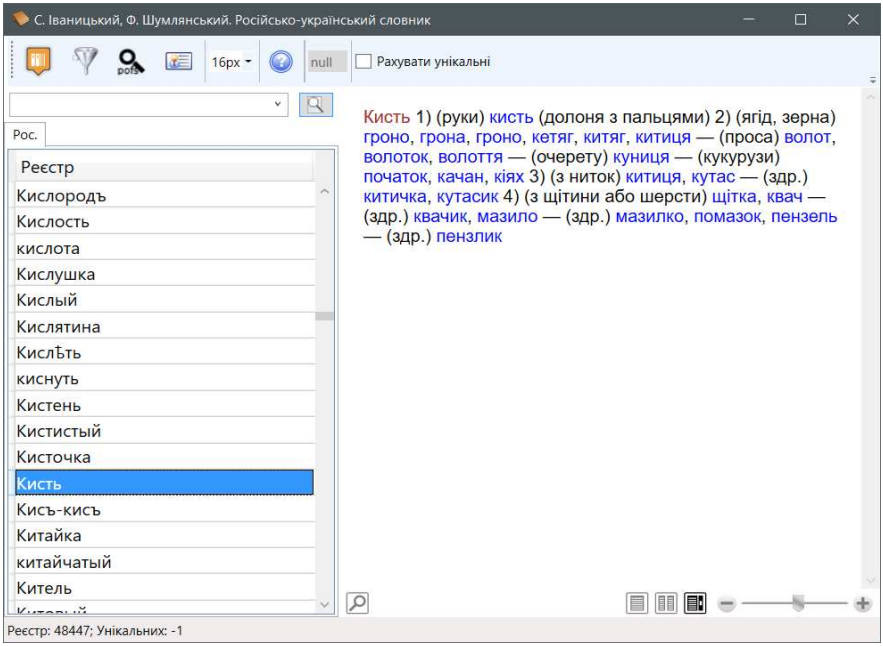

Рис. 2.10. Користувацький інтерфейс ЦЛС “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник”. Російський реєстр

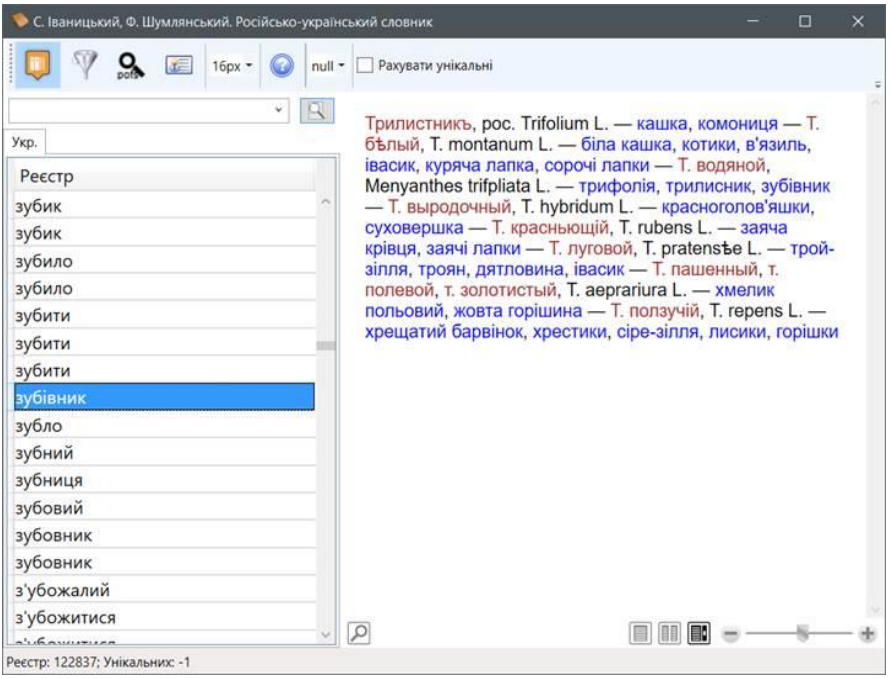

Рис. 2.11. Користувацький інтерфейс ЦЛС “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник”. Український реєстр

Розроблена система, як і попередня, дає змогу виконувати фільтрацію реєстрових слів за частинами, ремарками тощо (див. рис. 2.12).

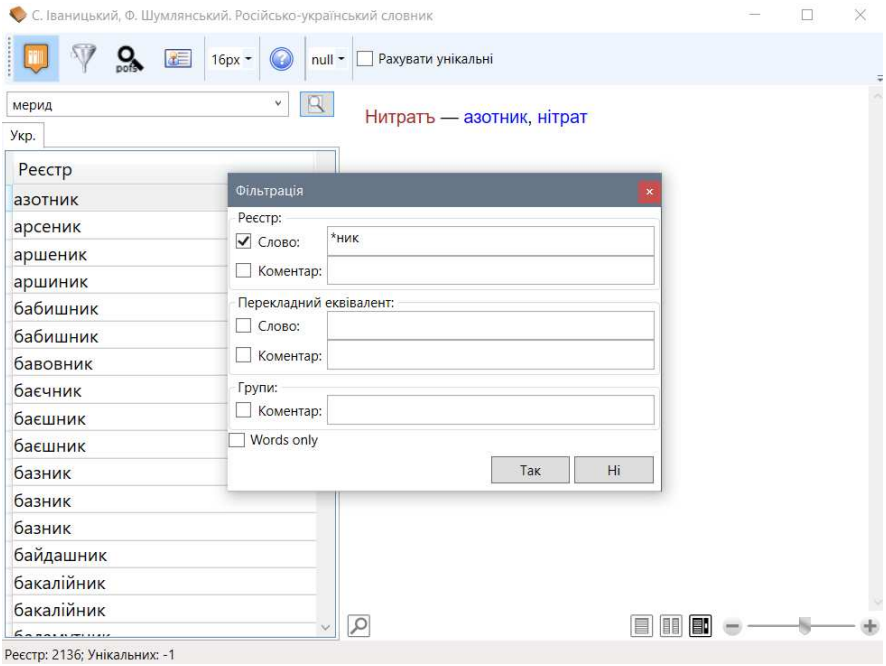

Рис. 2.12. Фільтрація реєстрових слів за частинами, ремарками тощо

До системи інтегровано граматичний словник, що дає змогу фільтрувати слова за частинами мови, а також уручну виконувати граматичне маркування нерозпізнаної лексики (див. рис. 2.13, 2.14).

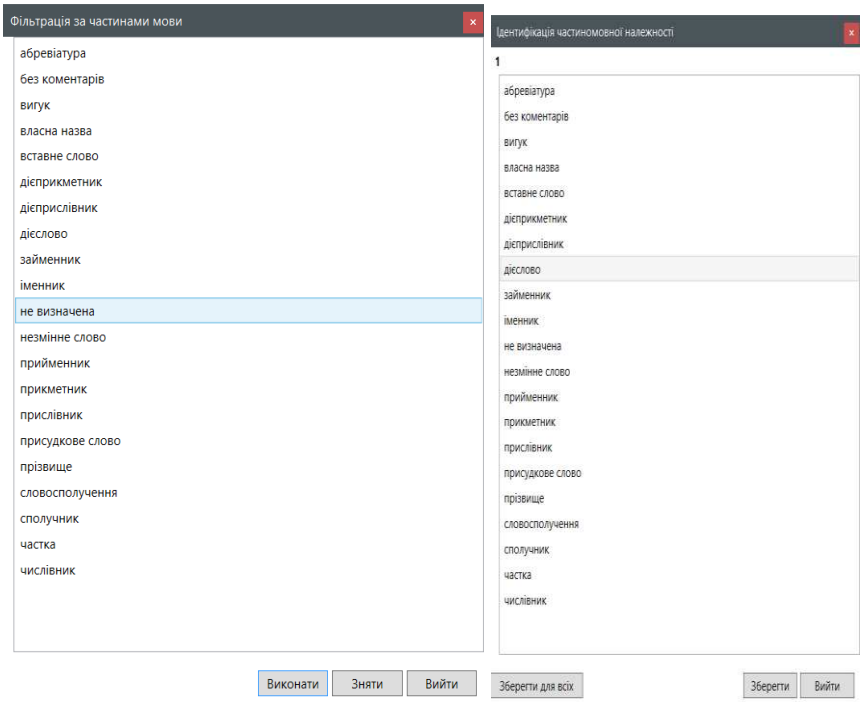

Рис. 2.13, 2.14. Фільтрація реєстрових слів за частинами мови та граматичне маркування неідентифікованої лексики

2.1.3. Цифрова лексикографічна система “Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)”

Подібно до двох попередніх словників, опис будови всіх різнотипних статей у РУС-24–33[109] допоміг створити цифрову лексикографічну систему “Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)” із двома реєстрами: російським та українським (див. рис. 2.15, 2.16).

[109] Для створення цифрової лексикографічної системи використано електронну версію “Російсько-українського словника”, яку підготував О. Телемко.

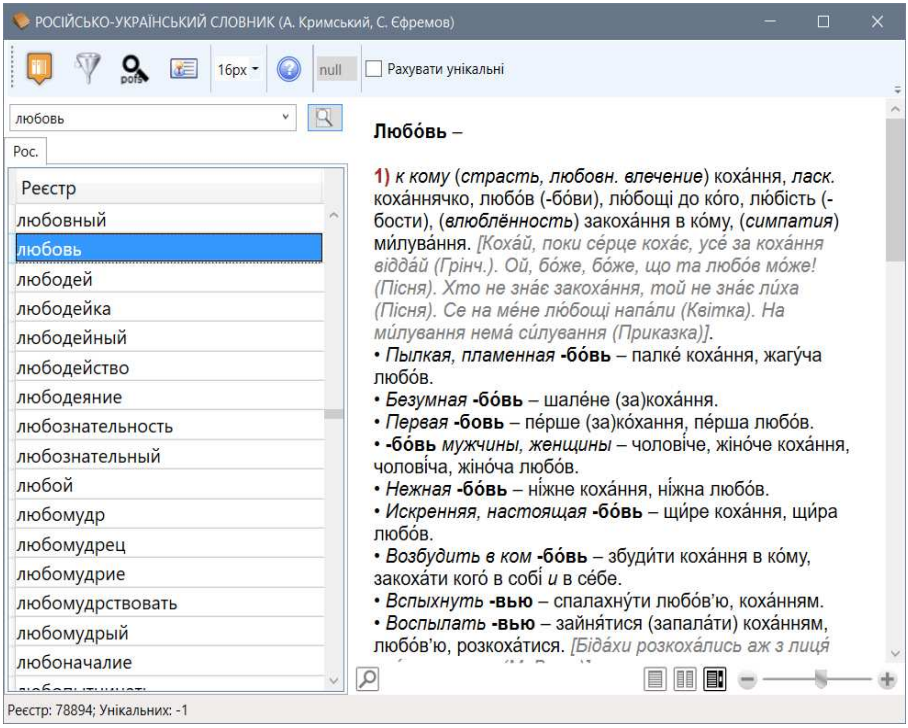

Рис. 2.15. Користувацький інтерфейс ЦЛС “Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)”. Російський реєстр

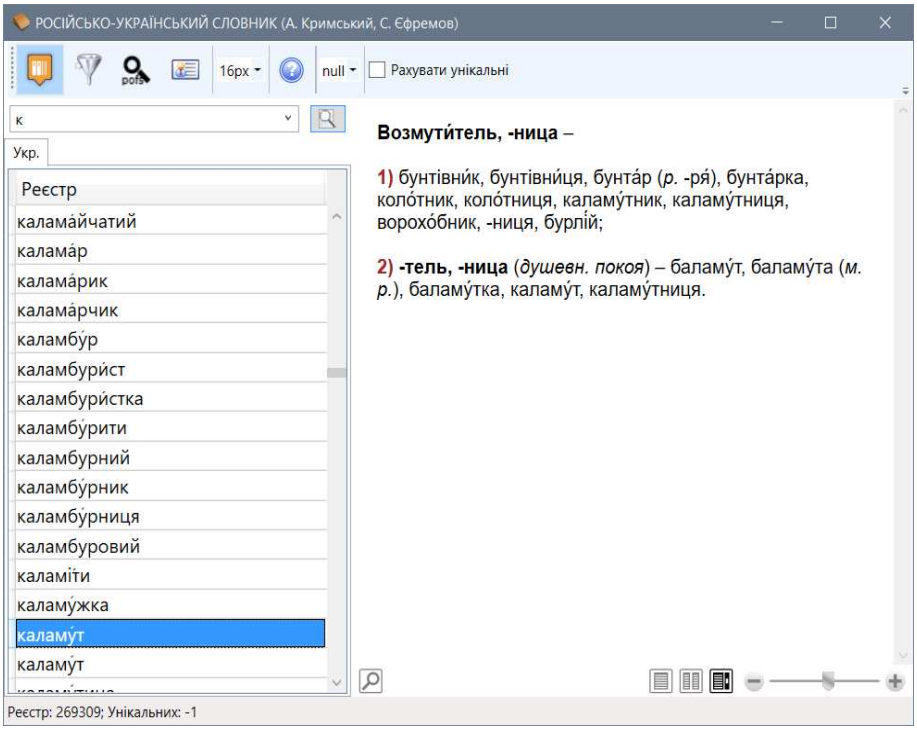

Рис. 2.16. Користувацький інтерфейс ЦЛС “Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)”. Український реєстр

Як і до згаданих вище ЦЛС, до системи “Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)” інтегровано граматичний словник, що дав змогу частково ідентифікувати лексику української частини реєстру. Неідентифіковані лексеми за допомогою додаткової функції було промарковано вручну (зараз це поки що іменникова лексика) (див. рис. 2.17).

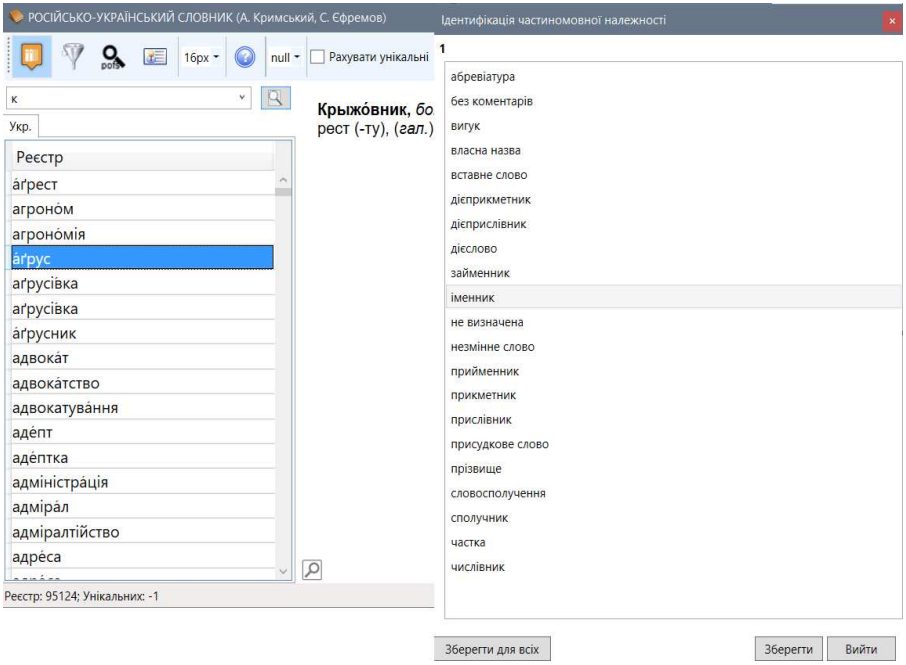

Рис. 2.17. Ідентифікація частиномовної належності лексики української частини реєстру

Отже, унаслідок довготривалої спільної лінгвістичної та програмістської роботи створено три багатофункціональні ЦЛС на основі трьох згаданих лексикографічних джерел 1918–1933 років.

За допомогою розроблених ЦЛС можна виконати комплексне дослідження вмісту словників, порівняти їх з іншими довідниками цього періоду, а також із сучасними перекладними й тлумачними лексикографічними працями, виявити спільну та відмінну лексику, сформувати список актуалізованих і втрачених слів та багато іншого.

3. ГАЛУЗЕВА ЛЕКСИКА ЯК СКЛАДНИК ЗАГАЛЬНОМОВНИХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКІВ 1917–1933 РОКІВ

У мовознавстві 20-х років минулого століття сучасні науковці спостерігають складне й суперечливе питання розбудови української термінологічної системи. Наприклад, Н. Карікова виокремлює три способи її можливого творення: 1) відшукуванням у народній (живій) мові слів, які можна було пристосувати до позначення абстрактних понять і явищ, або творенням термінів на питомій українській основі (прихильниками цього способу виступали крайні пуристи); 2) запозиченням термінів з інших мов (на це приставали помірковані пуристи); 3) поєднанням двох перших способів[110].

Добре відомо, що великі загальномовні словники, окрім слів загального вжитку, містять у своєму складі і якусь частину фахової лексики. Не стали винятком перекладні лексикографічні джерела 1917–1933 років. І це цілком закономірно, адже «російсько-українські словники, призначені для широкого загалу читачів, традиційно містять не лише загальновживані слова, але й ті мовні одиниці, що номінують спеціальні поняття і які мусить знати освічена людина»[111].

Проведене дослідження підтверджує спостереження науковців щодо складної проблеми внормування української галузевої лексики. Матеріали лексикографічних праць початку ХХ ст. демонструють поєднання двох способів творення термінології (на

[110] Карікова Н. Наукові суперечки мовознавців 20-х років минулого століття щодо способів поповнення лексичного фонду тогочасної української мови. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. *Серія "Філологія"*. 2021. № 48. С. 55.

[111] Боярова Л. Українська термінолексика в академічних російсько-українських словниках (20-рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2013. № 1048, вип. 67. С. 136.

питомій українській основі та запозичання з інших мов). Щоправда, у різних словниках питомі та іншомовні терміни мають неоднакове кількісне співвідношення. Українська мова цього періоду активно поповнюється не лише інтернаціональними елементами, входить до її складу й деяка частина запозичень із російської мови[112]. Згідно з дослідженням О. Боярчук, «попри намагання пуристичних мовознавчих шкіл початку ХХ століття творити термінологію винятково на народній основі, елементи російської мови все ж просочувалися і закріплювалися в лексиці української мови»[113]. Проте, на думку дослідниці, «цей процес відбувався природним шляхом, на відміну від того втручання, якого зазнала українська мова після згортання українізації»[114].

За словами Л. Боярової, «на сьогодні немає наукових розвідок, присвячених саме кодифікуванню термінолексики в загальномовних перекладних словниках, однак в умовах постійних змінень інформаційного простору, зростання загального науково-технічного рівня суспільства та "термінологізації" мови виразною є тенденція до збільшення кількості термінологічних одиниць у таких словниках, зокрема російсько-українських, і, отже, ця сфера фіксування української термінології потребує спеціального дослідження. Матеріал лексикографічних праць цього типу, опублікованих у різні періоди розвитку української мови, дає змогу виявити основні тенденції внормування української термінології» [115].

На потребі враховувати досвід попередників у питанні розбудови української термінологічної системи наголошує А. Руссу

---

[112] За нашими спостереженнями, із трьох досліджуваних словників найбільше запозичень із російської мови містить РУС-18.

[113] Боярчук О. С. Вплив російської мови на формування лексики офіційно-ділового стилю української мови початку ХХ століття (на матеріалі "Російсько-українського словника правничої мови" за ред. А. Кримського. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна"*. 2011. Вип. 20. С. 23.

[114] Там само. С. 23.

[115] Боярова Л. Українська термінолексика в академічних російсько-українських словниках... С. 136–137.

(Матанцева). При цьому дослідниця зауважує, що термінологія української мови зі зрозумілих причин не могла розвиватися повноцінно. Її розвиток відбувався хвилеподібно, відповідно до політичної ситуації в країні. Тому одним із найважливіших завдань сучасних мовознавців «є дослідження та аналіз набутків попередників <…> з тим, щоб урахувати їх для створення повноцінної системи термінів у різних галузях вітчизняної науки»[116].

За словами З. Куньч, термінологи вже «активно працюють над виробленням наукових засад конструювання українських варіантів термінів на позначення нових понять, роблять спроби повернути терміни, заборонені в 30-х рр. XX ст.»[117].

Отже, зважаючи на викладене вище, основним завданням нашого подальшого дослідження буде цілісний аналіз української галузевої лексики, зафіксованої у трьох найпопулярніших загальномовних російсько-українських перекладних словниках початку XX ст., з'ясуванні її семантичних, стилістичних, граматичних, словотвірних особливостей тощо.

3.1. Особливості подання галузевої лексики в "Словнику московсько-українському" В. Г. Дубровського

Основна галузева лексика у "Словнику московсько-українському", як і в більшості перекладних, тлумачних джерел різних часових періодів, зокрема й сучасних, маркована. Ремарковані одиниці, які ми відібрали за допомогою спеціально створеної лексикографічної системи (див. попередній розділ), становлять близько 4% від усіх слів (для порівняння: у РУС-18 приблизно

[116] Матанцева А. Кореляція питомих і запозичених терміноелементів у "Російсько-українському словнику" 1924–33 рр. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології"*. 2010. № 676. С. 37.

[117] Куньч З. Й. Проблеми чужомовного впливу на українську науково-технічну термінологію. *Термінологічний вісник.* 2013. Вип. 2 (1). С. 215.

4%, у РУС-24–33 – 5,4%). І хоча у відсотковому відношенні української фахової лексики в усіх перерахованих словниках майже однаково, проте кількісно в СМУ її майже в чотири рази менше, ніж у РУС-24–33 і приблизно на п’яту частину, ніж у РУС-18. Щоправда, РУС-18 та РУС-24–33 більші й за обсягом, особливо другий.

Приклад відбирання галузевої лексики за ремарками показано на рисунку 3.1.

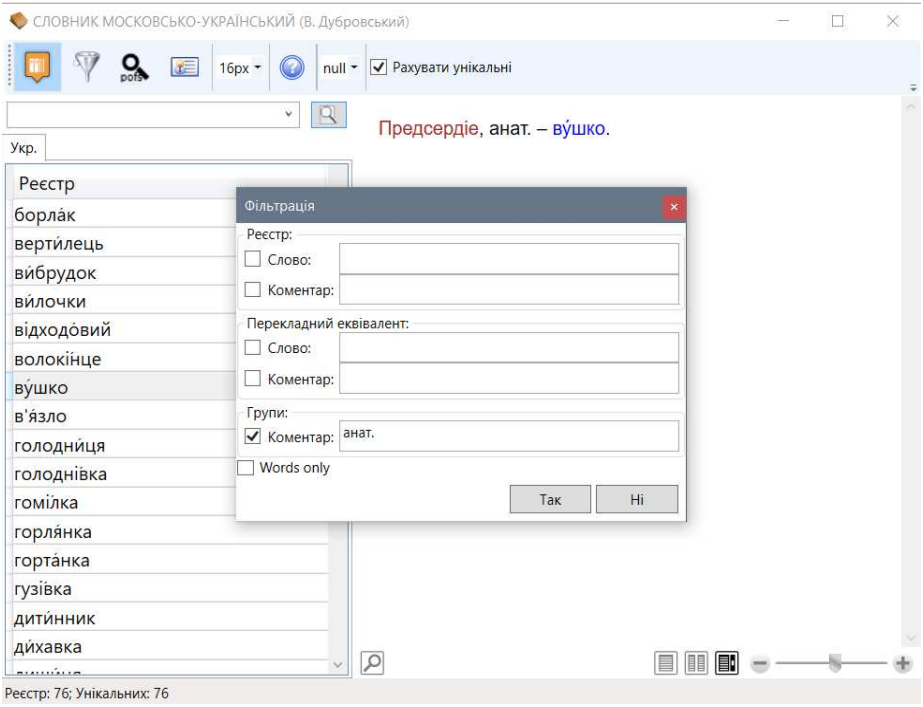

Рис. 3.1. Відбір лексики за допомогою ремарки “анат.” (анатомія)

Інформацію про приблизну кількість усіх маркованих галузевих одиниць української частини словника можна побачити в таблиці (див. табл. 3.1). Виявлені ремарки, які були пропущені в

переліку скорочень (за перевиданням 2013 р.), містяться в таблиці зі знаком “+”.

Таблиця 3.1

Галузева лексика у “Словнику московсько-українському” В. Г. Дубровського

Галузева ремарка	**Кількість слів (≈)**	**Галузева ремарка**	**Кількість слів (≈)**
раст. (рослина)	1026	воен. (військова назва)	21
пт. (птах)	300	техн. + тех. (техніка)	21
зоол. (зоологія)	120	горн. (гірнича назва)	17
насѣк. (комаха)	110	астрон. + астр. (астрономія)	16
рыба (риба)	96	физ. + физич. (фізика)	12
мед. + медиц. (медицина)	85	геомет. + геометр. + геом. (геометрія)	10
ботан. + бот. (ботаніка)	81	ветер. (ветеринарія)	9

Продовження табл. 3.1

анат. (анатомія)	76	морск. (морська назва)	9
грам. + грамат. + граммат. (граматика)	45	охотн. (мисливська назва)	7
минер. + мин. (мінерал)	39	строит. (будівельна назва)	5
рѣчн. (річкова назва)	38	матем. + мат. (математика)	4
хим. + химич. (хімія)	31	+ филос. (філософія)	3
муз. (музична назва)	24	кораб. (корабельна назва)	1
ариф. (арифметика)	23		усього – 2229

На відміну від сучасних лексикографічних праць, у словнику Віктора Дубровського (як і в інших джерелах цього періоду) деякі галузі представлено не через назву відповідної науки, а через її об'єкти ("минер." – мінерал, "пт." – птах, "раст." – рослина й под.).

Щодо співвідношення галузевої лексики, то проведений аналіз засвідчує найширше фіксування одиниць біології та її підрозділів (анатомії, ботаніки, зоології) і медицини. Біологічна лексика є найчастотнішою також у РУС-18 та РУС-24–33.

Найбільше, згідно з нашими підрахунками, у словнику зафіксовано ботанічних найменувань (переважно номенклатурних одиниць)[118].

Подібно до інших словників цього періоду, В. Дубровський до багатьох російських одиниць наводить по декілька відповідників українською мовою, зокрема фіксує різні діалектні, регіональні, народні тощо назви. Особливо різноманітними є найменування на позначення рослин. Причому не завжди стандартизовану ботанічну назву подано першою, напр.: *жалива*, *кропива*; *кульбаба*, *чічник*, *молоч городовий*, *молочій*; *фіомак*, *ялівець*, *яловець*.

Зауважимо, що в досліджуваних перекладних словниках, зокрема й у СМУ, більшість назв рослин, як в мові загалом, «досить чітко розподіляється по чотирьох основних мікротематичних групах, із яких три означають вищі рослини (назви дерев і кущів, або дендрономени, назви диких і культурних трав'янистих рослин) і одна – нижчі, серед яких найбільш відомі у народі найменування грибів, або мікологічна лексика (міконо-мени)»[119].

Номенклатурні одиниці ботаніки в СМУ позначені двома ремарками – "раст." і "бот.". Другою, окрім назв рослин, автор промаркував уведені до реєстру іменникові та прикметникові

---

[118] Зауважимо, що флорономени здавна є надзвичайно поширеною групою лексики в багатьох мовах. «Найменування рослин, – як зазначає О. Малаш, – належать до найдавніших, найстійкіших та найбільш розмаїтих пластів лексики, що функціонує в мовах Славії» (Малаш О. Болгарські назви рослин: лінгвокультурний вимір. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 176.).

[119] Сабадош І. Засади дослідження історії української ботанічної лексики XIX – поч. XX ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства:* зб. наук. праць. Ужгород, 2014. Вип. 19. С. 82.

терміни. Деякі поняття нині закріпилися з іншими найменуваннями. І навіть словники одного періоду нерідко пропонують різні перекладні еквіваленти до того самого російського слова: *двучастковий* (дво(сім'я)дольний)[120], *забрость* і *опупок* (зав'язь)[121], *окрива* (і в РУС-18) (обгортка)[122], *розродище* (спорангій)[123] тощо. З ремаркою "ботан." зафіксовано лише кілька іменників (*зеленочок*, *брунька*, *бростина*, *брост*, *брость*, *біб'яшок*; *живчик*, *живець*, *зраз*; *чаша*).

На частину маловідомих назв рослин, поданих у СМУ, можна натрапити, гортаючи сторінки й інших лексикографічних праць початку XX століття (насамперед "Словаря української мови" за ред. Б. Грінченка) та давніших довідників. А ось сучасні джерела багатьох найменувань уже не фіксують. Наприклад: ***горобина***, *робина*, *вонега*, *оробина*, *скорух*, *юдина*, *шкорух*, *юд*, *пендула*; ***жоржина***, *гіргонія*, *горгонія*, *оргинія*; ***лепеха***, *аєр*, *гавяр*, *татарак*, *шувар*, *татарське зілля*; *чорнобил*, *забудьок*, ***чорнобиль***, *чорнобильник*, *нехворощ*, *чорнобіл*, *чорнобіль*, *нехвороща*, *бильник*).

Крім розглянутих вище кодифікованих і некодифікованих номенів, у деяких словникових статтях подано всі маловідомі (невідомі) чи регіонально обмежені у вживанні українські відповідники, напр.: *альва*, *гунь* (айва); *кислич*, *байбарис* (барбарис); *чистик жовтий*, *ростопаш*, *ростопашка*, *ластів'яче зілля*, *ластовине зілля*, *жихунець*, *земизеленя*, *зелемизелоня*, *глекопар* (чистотіл) та ін.

У словнику представлено також чимало рослин з однією (переважно відомою) назвою. Найчастіше єдине найменування мають плоди городніх рослин (овочі) і дерева: *буряк*, *верболіз*, *вовчуг*, *гірчиця*, *глід*, *горох*, *граб*, *дивосил*, *диня*, *золототисячник*,

---

[120] У РУС-18 – *двочастковий*; у РУС-24–33 – *двопрозябцевий*, *двочастковий.*

[121] РУС-18 – *в'язь*, *зав'язь*, *пуп'янок*, *пуп'яшок* (без ремарки); РУС-24–33 – *в'язь*, *в'яз*, *зав'яз*, *зав'язь*, *зав'язок* (без ремарки). Слово *забрость* є також у РУС-24–33, але його подано як синонім до *брость* (рос. почка).

[122] РУС-24–33 подає кілька відповідників: *окрива*, *окривка*, *покрівець*.

[123] РУС-18 – *бросня*.

калина, *каштан*, *лавр*, *липа*, *лобода*, *любисток*, *морва* (шовковиця), *морква*, *м'ята*, *нагідки* та ін.

Крім ботанічної лексики, у СМУ поширені також одиниці зоологічної царини. Найбільше зафіксовано назв птахів і комах. Окрім позначки "зоол.", автор використовує інші деталізовані ремарки (чи пояснення) – "насѣк." (комаха), "пт." (птах), "рыба" (риба). Ремарку "зоол." містять переважно найменування риб (хоча є позначка "рыба"), звірів та інших тварин.

У цій галузі, як і в попередній, подано багато синонімічних відповідників на позначення однієї тварини (наприклад: Медяница, зоол. Anguis fragilis – *сліпець*, *падалець*, *веретільник, веретільниця*, *падалюк*, *падальник*, *падалиця*, *мідянка*; Тараканъ, насѣк. Blatta orientalis – *манджак*, *тарган*, *чугар*, *шторган*, *таркан*, *постанець*, *коваль*; Удодъ, пт. Upupa epops – *дудило*, *худко*, *шандарик*, *погарець*, *попукач*, *слютняк*, *вудвуд*, *вудко*, *вудкало*, *вудок*, *одуд*).

Досить поширеними в аналізованому матеріалі є назви тварин (зазвичай не місцевих), що не закріпилися в українській мові та відсутні в сучасних лексикографічних працях. Багатьох із них немає ні в РУС-18, ні в РУС-24–33, ні у відомих перекладних працях раніших років: *балена*, *кульома* (кит); *грубошкурець*, *хамула* (гіпопотам); *ґірафа*, *камельпарда* (жирафа); *квадра*, *розвеза* (росомаха); *кокодриль* (крокодил); *рукоштирка* (руконіжка); *сквала* (акула); *слимор* (каракатиця); *смугнач* (зебра); *чакалка* (шакал) та ін.

Міститься в СМУ чимало понять з анатомії. Це переважно одиниці на позначення органів та їхніх частин. Серед них можемо побачити порівняно невелику кількість кодифікованих тепер термінів: *гомілка*, *жовч*, *легеня*, *мізочок* (мозочок), *нирка*, *осердя*, *підребер'я*, *піхва*, *яєчник*, *язик* тощо. Значно більше в розглянутому матеріалі зафіксовано маловідомих, розмовних, діалектних і навіть стилістично знижених назв. До деяких російських реєстрових слів автор подає один перекладний еквівалент, а до інших – кілька: *борлак* (кадик), *вушко* (передсердя), *окіст* (лопат-

ка), *пелька* (глотка); *в'язло*, *тужень*[124] (зв'язка); *дишиця*, *гортанка*, *горлянка* (гортань); *ураз*, *матиця*, *плодник*, *дитинник* (матка) і т. ін.

Крім іменникової лексики, у цій галузі зафіксовано кілька термінів-прикметників, переважно тотожних або схожих із сучасними найменуваннями: *відходовий*, *задній* (відхідниковий, анальний); *підвиличний* (підщелепний); *піднебенний* (піднебінний).

Після біологічної (як бачимо з таблиці 3.1) найчастотнішою є медична лексика. У словнику В. Дубровського вона представлена найменуваннями на позначення відомих у ті часи захворювань. Більшість назв хвороб не ввійшла до складу загальноприйнятої медичної термінології, за винятком, скажімо, таких слів: *ґангрена*, *гній*, *кашлюк*, *кір*, *подагра*, *правець*, *сльозотеча*. Однак і деякі з наведених одиниць мають маловідомі тепер синонімічні відповідники (*ґангрена – вогнець*; *кір – оспика* та ін.) Частина зафіксованих найменувань у сучасній українській мові належить до діалектних, застарілих або й узагалі не відомих широкому загалу слів: *бокорван* (карбункул), *гила* (грижа), *збур* (гонорея), *красуха* (кропивниця), *хрипка* (грип) тощо. Синонімія, на відміну від біологічної царини, у медицині не таке поширене явище, хоча й трапляється. До того ж зафіксовано зазвичай і менше варіантів (*короста*, *чухачка*, *чухна*, *сверб'ячка*, *чос*; *нориця*, *вовчок*; *огневиця*, *вогневиця*, *гарячка*; *падавиця*, *падавка*, *бирса* – епілепсія; *потеруха*, *пранці* – сифіліс і под.).

Зауважимо, що медичні назви, як і ботанічна номенклатура, є однією із найдавніших груп української галузевої лексики. Чимало із зафіксованих у СМУ питомих та запозичених одиниць є відомими ще із XVI–XVIII ст. Переконатися в цьому можна, ознайомившись із монографією Г. Дидик-Меуш[125].

---

[124] У РУС-18 як синонім до слова *зв'язка* (рос. связка) подано лише іменник *в'язло.* Термін *тужень* – один із перекладних відповідників лексеми "сухожилие".

[125] Див.: Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.

Порівняно небагато в аналізованій лексикографічній праці подано понять граматики, мінералогії, математики, хімії, музики, військової справи, техніки.

Щодо термінів граматики, то в СМУ, крім традиційної іменникової лексики, зафіксовано також поодинокі прикметники й дієслова. Ця галузь, на відміну від попередньої, містить у своєму складі багато загальноприйнятої зараз термінології. Найбільше відомих і вживаних дотепер термінів ми виявили у групі на позначення частин мови. Деякі одиниці мають лише незначні фонетичні відмінності: *дієслово*, *дієприкметник*, *дієприслівник*, *заіменник*, *приіменник*, *прислівник*, *сполучник* (і *злучник*). Проте трапляються й некодифіковані назви: *оклик*, *виклик*, *викрик* (вигук[126]). Крім одиниць на позначення частин мови, зафіксовано й інші загальновідомі терміни з морфології та синтаксису: *відміна*, *відмінок*, *однина*, *підмет* (і *діяльник*), *присудок*, *речення*, *спосіб* тощо.

Є в досліджуваному матеріалі невелика кількість граматичної термінології, не використовуваної в сучасному мовознавстві: *гаданий*, *можливий*, *уявний* (умовний спосіб); *оклик*, *слово покли-ку* (звертання); *придаток прикметниковий* (означення); *стан страдальний*, *сторона пасивна* (пасивний стан); *часування* (дієвідмінювання); *часувати* (дієвідмінювати) і т. ін. Дієслова *відмінювати / провідмінювати*, *провідміняти* в СМУ мають відповідники *відміняти / відмінити*, а прикметник *невідмінюваний* автор подає як *невідмінний*.

Більшість понять із позначкою “минер.” у словнику В. Дубровського зафіксовано з однією назвою (це й відомі, і невідомі одиниці): *вапняк*, *ґрафит*, *кремсень* (кварц), *марґель* (рухляк), *пісковець* (пісковик, піщаник), *рухлець* (туф), *рухляк* (мергель), *серпентин*, *тальк*, *топаз*, *шафір* (сапфір) тощо. Хоча досить часто можна натрапити на низку українських відповідників до одного російського слова. Деякі синонімічні назви фіксують і сучасні перекладні словники: *лосняк*, *блисняк*, *блестняк*, *кам’яне*

[126] Сучасний термін подає також РУС-24–33.

серце (сучасні: *слюда*, *лосняк*); *ринь*, *рінь*, *жорства* (сучасні: *гравій*, *рінь*, *жорства*); *крівавник*, *каріоль* (і РУС-18) (сердолік) та ін.

Математична термінологія в аналізованому словнику поєднує поняття арифметики й геометрії, кілька слів зафіксовано з ремарками "мат." і "матем.". Арифметика містить у своєму складі основну іменникову й дієслівну термінологію переважно на позначення чисел та арифметичних дій, які над ними виконують. Більшість виявлених термінів увійшла до термінологічного апарату сучасної математики: *дільник*, *додавання*, *додавати / додати*, *доданок* (і *додатник*), *множити / помножити*, *множник*, *частка* (цим самим словом позначено і сучасний термін "дріб"), *чисельник.* Порівняно небагато міститься одиниць, що відрізняються фонетично чи словотвірно: *ділимок*, *діленик* (ділене), *здобуток* (добуток), *множимок* (множене), *поділ* і *діління* (ділення), *решта* і *ріжниця* (різниця).

Маркованих геометричних термінів зафіксовано мало. На відміну від арифметичних найменувань, поняття геометрії закріпилися в сучасній науці з іншими назвами: *косина* і *перекутня* (діагональ), *прямка* і *прилежник* (катет)[127], *рівнораменний* (рівнобедрений), *тятива* (хорда), *зломчастий* і *уламчастий* (ламаний). Виявлено лише один вживаний донині маркований термін – *шестикутник.* Щоправда, фіксує словник В. Дубровського і найменування *трикутник*, *п'ятикутник* і т. ін., але без будь-яких ремарок. Зосереджуватися на таких словах поки що не будемо, оскільки детальний опис немаркованої лексики не входить до завдань цього дослідження.

Як засвідчує матеріал, хімічній термінології, представленій у СМУ, не властива синонімія. Майже до всіх російських термінів автор подає по одному українському перекладному еквіваленті. По два варіанти містять переважно прикметникові й дієслівні статті. У складі іменників бачимо насамперед більшість відомих донині термінів: *азот* (і *душець*), *водень*, *вуглець*, *закис*, *кисень*,

[127] Цікаво, що терміна "гіпотенуза" автор словника не фіксує взагалі.

окис, *перекис*, *сірководень*, *сода*, *хльор* тощо. Хоча трапляється також стилістично обмежена, нетермінологізована або не вживана тепер лексика, напр.: *вуглеквас* (вуглекислота), *засада* (основа), *квас* (кислота), *сірчан* (сірчанокисла сіль). Інші відповідники в сучасній хімії мають і такі прикметники та дієслова: *олійкуватий* і *вуглинюватий* (вуглецевий), *квасотривалий* (кислототривкий), *фусувати / зфусувати* (осаджувати / осадити), *шумувати* й *мусувати* (бродити, грати).

Музика в СМУ представлена іменниковою, дієслівною та прислівниковою лексикою. Тут містяться як відомі, так і маловідомі одиниці на позначення музичних інструментів (або їхніх частин) та інших музичних понять: *вігран* (орган); *голосник*; *лад*; *ладнування* (настроювання); *ліра*; *супровід*, *приграваннѧ* (акомпанемент); *суголосся*; *хлап*, *хлипавка*, *хлипок* (клапан); *шия* (гриф); *ладнувати* (строїти, ладити); *супроводити*, *приграваті* (акомпанувати) і т. ін. Подібно до РУС-18, найменування музичних темпів подано не як іншомовні слова, а як переклад з італійської мови. У сучасних тлумачних словниках – це значення запозичених термінів: *повагом*, *помалу*, *поволі*, *ходою* (анданте); *помалупомалу* (адажіо).

Військова галузь в аналізованому словнику об'єднує іменникову й дієслівну лексику. Зафіксовані слова здебільшого відомі дотепер, хоча деякі побутують у мові переважно як загальновживані (*бійка*, *потичка* (сутичка, бій); *драгон* (драгун); *заслонювати / заслонити*, *затуляти / затулити* (прикривати / прикрити); *перешиковувати / перешикувати*; *шик*, *лава*, *шерег* (стрій); *чатовий* та ін.). Помітним є прагнення автора дібрати відповідники, що якомога більше відрізняються від російських, напр.: *минокидник* і *минокидень* (міномет).

Техніка в СМУ представлена здебільшого одиницями на позначення машин, пристроїв, механізмів і т. ін., більшість із яких зараз має інші відповідники. Частина назв відрізняється морфемно: *водогрійник* (водонагрівач); *ґрасовник*, *днограсовник*, *рікограсовник* (дноочисник); *землесмок*, *ґрунтосмок* (землесос); *кре-*

мпілець (кронштейн); *пароперегрійник* (пароперегрівник); *поділь-ник* (сепаратор) тощо. Декотрі з наведених одиниць уже вживаються і в сучасних наукових та публіцистичних текстах.

Варто додати, що деякі подібні поняття на позначення машин, пристроїв, механізмів і т. ін. В. Дубровський позначив одночасно як технічні й річкові назви (*ґрасовник*, *днограсовник*, *рікоґрасовник*; *корчувальниця*) або лише річкові (*днопроглибник*, *днопроглибниця*, *землечерпальниця* – землечерпалка).

Як засвідчує проаналізований матеріал, лише поодинокі слова збереглися в незмінному вигляді до сьогодні (*вогнегасник*, *довбач*, *лиття*, *прогумувати*). Прикметно, що технічна галузь і в РУС-24–33 – це одна із царин, де зафіксовано найбільше лексем, що відрізняються від сучасних.

Менше двадцяти маркованих одиниць виявлено на позначення понять з астрономії, фізики. Ремаркою "горн." В. Дубровський позначив не лише лексику гірничої справи, а й частину геологічних термінів.

До однієї російської гірської назви у словнику подано здебільшого кілька перекладних еквівалентів. Деякі зафіксовані найменування відомі й нині, але переважно як нетермінологічні одиниці: *завала*, *шар* (поклад); *росколина*, *роспалина* (розколина, тріщина); *стрілиця*, *пасмо*, *стяга* (кряж); *узгір'я*, *збіч*, *узбіч*, *підгірок* (схил). Проте трапляються малознайомі або й зовсім не відомі слова. Зрідка це застарілі поняття (причому в обох мовах): *галда* – відвал, *горотвір* – порода, *катеринка* (РУС-18 – коловоріт) – рос. гаспель, *полочниця* – рос. промывальня.

В астрономії зафіксовано насамперед одиниці на позначення сузір'їв. Українські перекладні еквіваленти – це здебільшого народні та зрідка запозичені з інших мов назви: *Аретій* (Овен)[128]; *Баби*, *Волосожар*, *Квочка* (Плеяди); *Чепіга*, *Косарь* (Оріон).

Цікаво також, що до реєстрового слова "метеор" В. Дубровський подає два українських відповідники – *мигунець* і *трут*, що

[128] У РУС-18 і РУС-24–33 українська назва – *Баран.* Натомість у СМУ – це російський відповідник.

сьогодні відомі з іншими значеннями[129]. А ось РУС-24–33 фіксує вже сучасну назву – *метеор*. У РУС-18 цей іменник відсутній.

Назви, відмінні від загальноприйнятих, зафіксовано й у фізиці: *збіросвіт*, *світозбір*, *огнище* (фокус); *нагніт* (тиск); *роспрудовувати / роспрудувати* (розряджати / розрядити); *роспрудування* (розрядження); *скупний* (зв'язний); *скупність* (зв'язність) тощо.

Поодинокі найменування, як бачимо з таблиці, належать до ветеринарії (*дихавиця кінська* (запал), *мокрець*, *носатизна* (сап), *сказ* і *скаженівка*), мисливства (*ловка* (хватка), *рушниця-шротівка* (дробовик), *шротівниця*), будівництва (*лиштва*, *підпора* й *ушула*, *риштування*, *стяговина* (хомут)) тощо.

Отже, як показує проаналізований матеріал, "Словник московсько-український" Віктора Дубровського поряд із загальновживаними словами фіксує в реєстрі також поширену галузеву лексику. На відміну від РУС-18 і РУС-24–33, уміст яких ми ще розглядатимемо в наступних підрозділах, у СМУ зафіксовано суттєво більше спеціальних лексем, які не закріпилися в сучасній українській науковій мові.

Зауважимо, що своєрідною особливістю перекладних загальномовних словників 1917–1933 років є широке використання синонімії. Щоправда, характерна вона не для всіх галузей. Також упадає в око прагнення лексикографа якомога більше дистанціюватися від російської мови.

[129] Слово "мигунець" сучасні словники подають як розмовний синонім до іменника "каганець". Натомість лексема "трут" у СУМ-11 має багато значень, зокрема й омонімічних – "гніт", "гриб-трутовик", "трутень". Хоча ВТССУМ подає ще й омонім із тлумаченням 'падуча зірка.' Щоправда, з ремаркою "зах."

3.2. Галузева лексика як частина реєстру "Російсько-українського словника" С. М. Іваницького та Ф. М. Шумлянського

Галузева лексика є досить помітною частиною реєстрового складу "Російсько-українського словника" (1918 р.) Сергія Іваницького та Федора Шумлянського. За нашими підрахунками, названа лексикографічна праця вміщує близько 2 800 галузевих одиниць (української мови), що становить приблизно 4% від загальної кількості слів.

Як зазначають самі автори словника, у його основу покладено в значно зміненій формі й кількості матеріал, який міститься в "Словарі російсько-українському" (1893–1898 рр.) М. Уманця й А. Спілки, доповнено додатками з "Русско-малороссійського словаря" (1897 р.) Є. Тимченка та "Словаря української мови" (1907–1909 рр.) Б. Грінченка. Також джерелами РУС-18 стали деякі термінологічні збірники та власний запас упорядників[130].

Загальну картину співвідношення спеціальної лексики, яку ми відібрали за допомогою ремарок, представлено в таблиці (див. табл. 3.2.). Нагадаємо, що, на відміну від тлумачних словників (у яких характеристика галузевої належності слова може міститися також у його тлумаченні), маркування фахової лексики в перекладних лексикографічних джерелах є чи не єдиним засобом її ідентифікації.

Оскільки словникові статті, що містять галузеві ремарки, у РУС-18 технічно оформлені дещо по-іншому, ніж у СМУ та РУС-24–33, то лексеми з ними ми відбирали в російській та в українській частинах окремо (перемикаючи реєстри), а потім уже додавали.

[130] Іваницький С., Шумлянський Ф. Замість передмови … С. 6.

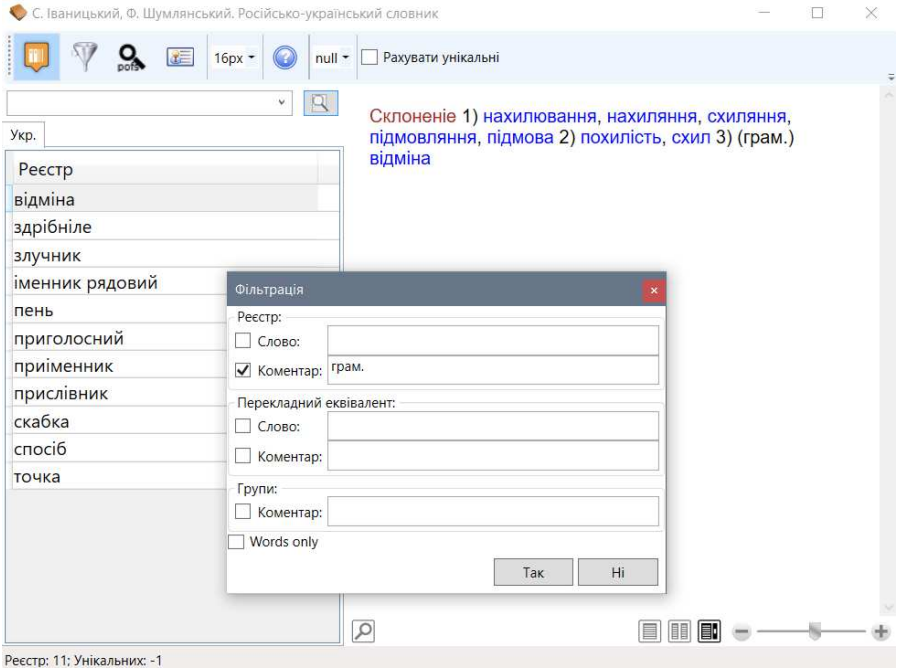

Рис. 3.2. Приклад відбирання галузевої лексики за допомогою ремарки “грам.” (граматика) в українській частині реєстру

Таблиця 3.2

Галузева лексика в “Російсько-українському словнику” С. Іваницького, Ф. Шумлянського

Галузева ремарка	**Кількість слів (≈)**	**Галузева ремарка**	**Кількість слів (≈)**
рос., росл. (рослина)	2000	гірн. + гір. (гірництво)	7
пт. (птах)	224	мех. (механіка)	6

Продовження табл. 3.2

+ риба	100	мінер. (мінералогія)	5
анат. (анатомія)	72	буд. (будівництво)	3
+ гриб	68	кам. (камінь)	3
ком. (комаха)	62	друк., друкар. (друкарство)	2
мед. (медицина)	58	+ жук	2
зоол. (зоологія)	31	мал. (малювання)	2
хем., хим. (хімія)	29	мисл. (мисливство)	2
з(ь)в. (звірок)	28	теол. (теологія)	2
грам. + грамат. (граматика)	27	арт .+ артил. (артилерія)	2
муз. (музика)	24	військ. (військовий термін)	1
матем. + мат. (математика)	16	воєн. (воєнний)	1
бот. (ботаніка)	13	ґеоґр. (географія)	1
фіз. (фізика)	10	торг. (торгівля)	1

Продовження табл. 3.2

астр. (астрономія)	9	хир. (хірургія)	1
		усього	2 812

Зауважимо, що деякі галузеві одиниці автори подають із різними ремарками, що зазначено в поясненні скорочень до словника (друк., друкар. – в друкарстві; хем., хим. – в хімії тощо). Крім того, виявлено частину слів із ремарками, яких немає в списку. У таблиці їх подано зі знаком "+": + риба; + гриб; грам. + грамат.; матем. + мат.; гірн. + гір.; + жук; арт. + артил.

Отже, як бачимо з наведеної таблиці, найбільше в досліджуваному словнику міститься ботанічної номенклатури (а саме назв рослин), дещо менше зоологічних найменувань, зокрема назв птахів, риб і комах. Значно поступається згаданим галузям анатомія та медицина. Фахова лексика таких царин, як хімія, граматика, музика, математика, фізика нараховує від 10 до 30 одиниць. Інші галузі представлено поодинокими словами.

Таким чином, основу галузевої лексики словника становлять об'єкти ботаніки – найменування рослин. І це не дивно, адже вони «належать до найбільших і найдавніших пластів лексики української мови»[131]. Споконвіку рослини відіграють у житті людей важливу роль, тому велика кількість назв здавна поширена в народі. Одні з них добре відомі на всій українській мовній території, і на їх основі сформувалися загальновживані й наукові ботанічні номени, інші ж – вузьколокальні, залишились поза літературним ужитком і функціонують у говорах[132].

[131] Сабадош І. В. Народні назви рослин і ботанічна номенклатура. Режим доступу: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine28-6.pdf (10.10.2022).
[132] Там само.

Зауважимо, що найменування рослин у РУС-18 уже були об'єктом діалектологічних досліджень, зокрема в розвідках І. Гороф'янюк[133].

Біля переважної частини найменувань рослин автори словника подають загальноприйняту латинську назву. У багатьох статтях українського реєстру, крім відомих ботанічних відповідників, Сергій Іваницький і Федір Шумлянський наводять низку народних, регіональних, діалектних тощо назв певної рослини, іноді з ремаркою "гал." (галицьке слово). Зазвичай усталену ботанічну наукову назву подано на першому місці, хоча й не завжди, що, можливо, пов'язано зі ще не до кінця сформованою номенклатурою, пор.: Бересбрекъ, бересдрень, бересклед̀ъ, рос. Evonymus – ***бруслина***, *брусилина*, *брусленина*, *проскурина*, *вересклеп*, *вовче лико*; Брусинка, брусница, рос. Vaccinium Vitis Idaea – ***брусниця*** – (гал.) *камінки*, *камінці*, *кваснички*, *кваснівки*; Чистотѣлъ, рос. Cnelidonium majus K. – ***чистотіл*,** *чистик*, *глекопар*, *глечкопар*, *гладишник*, *ростопаш*, *сіре зілля*, *старовина*, *ластовине зілля*, *чистяк*, *чистець* і Астра, рос. Aster – *гайстра*, *гайстер*, *зи(і)мник*, *п'ятаківці*, ***айстра***; Голичекъ 2) рос. Thlaspi arvense L. *вередник*, *волоски*, ***талабан***, *чорне ребро*, *білиця* (гал); Голубель, рос. Vaccinium uliginosum L. – *голубець*, ***лохина***, *лохачі*, *піяки*, *глухиня*.

Зауважимо, що наведені латинські назви вносять деяку плутанину в біологічну номенклатуру (це стосується і ботанічних, і зоологічних номенів), оскільки досить часто в словнику латиницею записано вид рослини (тварини), натомість українською мовою подано її рід[134]. Напр.: Свёкла, рос. Beta vulgaris – *буряк*, *бурак* (лат. Beta – буряк, лат. Beta vulgaris – буряк столовий); Ковыль, рос. Stipa pennata L. – *кійло*, *ковила*, *шовкова трава*, *тирса* (лат. Stipa – ковила, лат. Stipa pennata – ковила пірчаста);

[133] Див., напр.: Гороф'янюк І. "Російсько-український словник" С. Іваницького та Ф. Шумлянського як джерело вивчення подільських флорономенів. *Мовна палітра Поділля*: філол. зб. з регіон. проблем. Вінниця: "Едельвейс і К", 2008. Вип. І. С. 9–18.

[134] Подібне можемо спостерігати і в СМУ.

Заяцъ, з(ь)в. Lepus timidus – *заєць*, *заїць*, *зайко* – (білий) *біляк* (лат. Lepus – заєць, лат. Lepus timidus – заєць білий, заєць-біляк).

Трапляється в аналізованому джерелі й чимало найменувань рослин, що сьогодні сприймаються переважно як народні або регіональні, діалектні назви, а науковий ботанічний відповідник у частині випадків можна встановити тільки за допомогою латиниці: Болдріанъ, болдырьянъ, рос. Valeriana officinalis – *овер'ян*, *одхасник*, *чортове ребро*, *бісове ребро*, *стоян*, *дідьче ребро* (валеріана лікарська); Костянецъ, рос. Stellaria holostea L. – *зорочник*, *чистець лісовий*, *нехворощ* (зірочник лісовий); Южа, рос. Dactylis glomerata L. – *вівсюк*, *мітлиця*, *перійка* (грястиця збірна).

Загалом основу ботанічної номенклатури в досліджуваному матеріалі становлять трав'янисті рослини, зокрема польові та лісові лікарські трави, що мають здебільшого низку різноманітних найменувань: *безсмертник*, *жовтушки*, *жовтяниця*, *жовта гарячка*, *головокрут*, *сварка*, *сварливець*, *цмін*, *жовтий цмін*, *котячі лапки*; *деревій*, *кривавник*, *серпоріз*; *живокіст*, *правокіст*, *костолом*, *воловий язик*; *золототисячник*, *сердушник*, *семисильник*, *ясенець*; *череда*, *собачки*, *собачі реп'яхи*, *стрілки* тощо. Значно менше в РУС-18 міститься назв дерев, як і одиниць на їх позначення: *верба*; *вишня*; *в'яз*, *берест*; *граб*, *грабина*; *каштан*; *кедр*, *кедрина*; *клен*; *осика*, *осичина*; *тополя*; *ялина* тощо.

З ремаркою "бот." у словнику зафіксовано переважно терміни на позначення частин рослини. Лексиці цієї групи, крім деяких одиниць, не властива синонімія (*вусики*; *двочастковий*; *насінник*; *окрива* (обгортка); *обережжа*, *колоустя*; *розрода*, *спора*; *шишка*, *бірка*, *бурулька*). Тепер у розглянутих понять, що мали кілька найменувань, залишалися одна назва (*розрода*, *спора* – спора; *шишка*, *бірка*, *бурулька* – шишка). Слово *бурулька* і в сучасних лексикографічних працях, і в джерелах минулого століття має основне значення "льодинка", лексико-семантичного варіанта "шишка" не зафіксовано. Він є лише в четвертому томі "Словаря росийско-українського" (1898 р.) М. Уманця й А. Спілки (СУС), звідки його, очевидно, і запозичили автори. Лексема *бірка* (лише

з літерою “и”), крім СУС, зі значенням “соснова шишка” міститься у “Словарі української мови” Бориса Грінченка.

Цікаво, що лексем *обережжа* й *колоустя* (як і російського відповідника “околоустіе”) не виявлено ні в СУС, який ліг в основу праці С. Іваницького та Ф. Шумлянського, ні в головних загальномовних перекладних словниках першої третини XX ст., ні в сучасних лексикографічних працях. Вдалося знайти ці слова в “Русско-малороссійскому словарі” (1897–1898 рр.) Є. Тимченка (РМС), хоча перше з них вжито з літерою “е” в кінці – *обережже.* За російською назвою виявили ми цей термін у “Словнику ботанічної термінології” (1932 р.) В. Вовчанецького та Я. Лепченка (СБТ). Словникова стаття в російсько-українському реєстрі має такий вигляд:

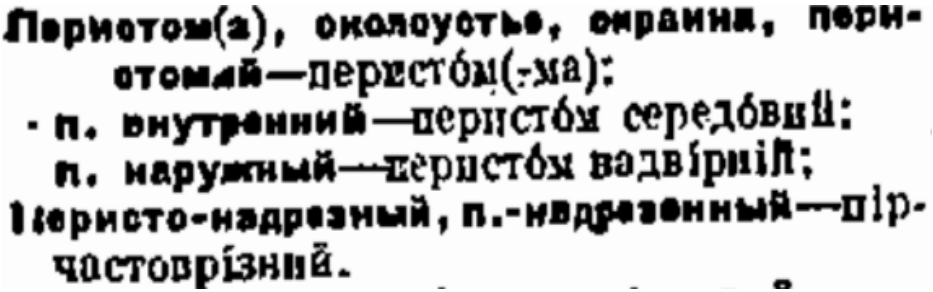
Перистом(а), околоустье, окраина, перистомий—перестóм(-ма):
п. внутренний—перистóм середóвий:
п. наружный—перистóм вадвíрнiй;
перисто-надрезный, п.-надрезанный—пірчастоврíзний.

Трохи по-іншому оформлено статтю в українській частині словника, де у квадратних дужках автори наводять і варіант “обережже”, зафіксований у РМС:

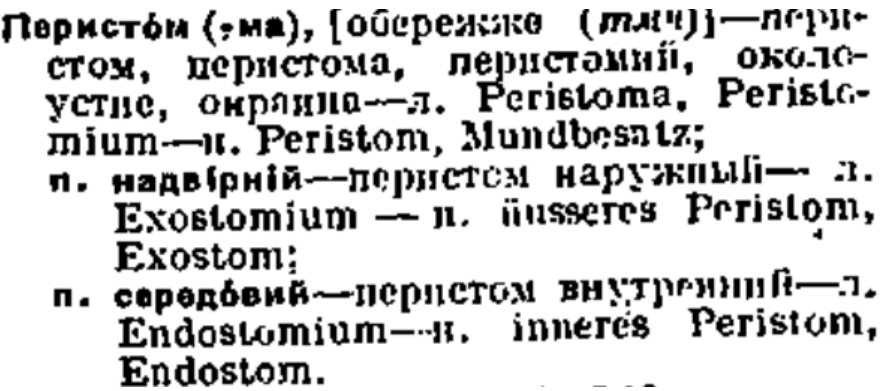
Перистóм (-ма), [обережжя (тич.)]—перистом, перистома, перистомий, околоустне, окраїна—л. Peristoma, Peristomium—н. Peristom, Mundbesatz;
п. надвірній—перистом наружный—л. Exostomium—н. äusseres Peristom, Exostom;
п. середовий—перистом внутренний—л. Endostomium—н. inneres Peristom, Endostom.

У сучасній ботанічній термінології закріпився запозичений термін *перистом*, що засвідчує академічний "Словник української біологічної термінології" (СУБТ)[135], інших відповідників не зафіксовано.

За спостереженнями І. Сабадоша, процес формування наукової ботанічної термінології (це підтверджує і проаналізований матеріал) відбувся на основі використання передовсім загальнонародних українських флорономенів, успадкованих від праслов'янської мови, новотворів української мови і меншою мірою запозичених від інших мов[136].

Проміжне місце між рослинними та тваринними організмами посідають гриби, які нерідко зараховують до ботанічної номенклатури. У досліджуваному словнику зафіксовано близько сімдесяти назв грибів. На відміну від рослин, велика кількість грибів має лише одну назву. Більша частина найменувань закріпилася й у сучасній номенклатурі: Валуй, гриб Agaricus foetens – *валуй*; Волнуха, гриб Agaricus torminosus – *вовнянка*; Сыроѣжка (гриб) – *сироїжка*; Сморчокъ, гриб Morchella esculenta Pers – *сморж*. Якщо є синонімічні варіанти, то їх значно менше, ніж у

[135] Див.: СУБТ. С. 398.
[136] Сабадош І. Історія української ботанічної лексики (XIX – початок XX ст.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2014. С. 9.

назвах рослин (здебільшого два або три), напр.: *боровик*, *білий гриб*; *синюха*, *синяк*; *губа*, *трут*, *трутник*.

Аналогічно до ботанічної номенклатури назви тварин (слова з ремарками "пт.", "ком.", "з(ь)в.", "зоол.", "риба") подано переважно з латинським відповідником. Цій категорії лексики також притаманна синонімія, хоча й менше, ніж найменуванням рослин (кількість варіантів також менша). Значна частина зоологічних номенів, крім назв птахів, риб, у словнику має лише один відповідник (Долгоножка, ком. Tipula – *довгоніг*; Метыль, ком. Ephemera horaria – *поденька*; Стрекоза, ком. Locusta verrucivora – *коник*; Соболь, з(ь)в. Mustela zibelina – *собіль* (р. соболя); Выхухоль, з(ь)в. Myogale (Sorex) moschata – *хохуля*).

Більшість найменувань тварин, зафіксованих у словнику, сьогодні є загальноприйнятими номенклатурними назвами. Серед них, наприклад, такі всім відомі одиниці на позначення комах: *бджола*, *блоха*, *блощиця*, *воша*, *кліщ*, *короїд*, *муха*, *оса*, *павук* та ін.; птахів: *голуб*, *горобець*, *дрізд*, *зозуля*, *лебідь*, *синиця*, *соловей*, *сорока*, *чайка* та ін.; звірів: *заєць*, *їжак*, *шакал* та ін.; риб: *білуга*, *лящ*, *карась*, *короп*, *лин*, *лосось*, *оселедець* та ін.

Хоча трапляється в довіднику й чимало номенів, які мають тепер іншу назву або вживаються як розмовні, діалектні слова. Особливо це стосується найменувань птахів та риб: *баба птиця* – пелікан; *костур*, *костогриза, грубодзюб* – костогриз, дубоніс, костолуза; *камінничок* – кукша; *щудлак*, *щудлачок* – кулик-довгоніг або ходуличник; *струг*, *пестрюга*, *головиця* – форель; *камбула*, *одноока*, *однобочка* – камбала; *меньок*, *мнюх*, *ментюх* – минь; *перій* – харіус; *сірюга* – севрюга тощо.

Непослідовно (то з латиницею, то без неї) подано в словнику медичну лексику. Майже всі зафіксовані назви, крім кількох (напр.: Мочеиспусканіе (мед.) – *сечепуск*, *сцяння*, *сцикавка*; Регулы, fpl. (мед.) – *місячка, пола*, *часи*), уживаються на позначення захворювань людського організму. На відміну від ботанічної та зоологічної, значна частина медичної лексики сьогодні має інші відповідники. Деякі одиниці або повністю вийшли з ужитку, або вживаються як розмовні, діалектні, просторічні чи навіть згрубілі

форми (*гила, ґила* – грижа; *грець* – інсульт; *костоїд*, *мертва кістка*, *костоїдниця*, *костожир* – карієс; *крупа* – круп; *слізотік* – сльозотеча).

Латинські відповідники, як і в деяких випадках із біологічними номенами, допомагають з'ясувати, які саме захворювання мали на увазі автори словника. Напр.: Костоѣда, мед. Caries – *костоїд*, *мертва кістка*, *костоїдниця*, *костожир*. З латиниці можна зробити висновок, що йдеться про хвороби, які спричиняють руйнування кісток (імовірно, і зубів[137])[138].

Як і в попередній галузі, в анатомії зафіксовано багато назв, що відрізняються від сучасних загальноприйнятих термінів. Напр.: *горлянка*, *ковтка*, *пелька* – глотка; *дужка*, *перепело* – ключиця; *семеник*, *качка*, *скоботень*, *пипоть* – клітор; *клуб*, *кульша* – вертлю(у)жна западина; *сележінка*, *коса*, *селедянка* – селезінка; *стульні*, *матошний рукав* – піхва; *сечепровід* – сечовипускальний канал, сечівник; *сечетока* – сечовід, сечовивідник; *начиньовий* – судинний. Досліджені одиниці вживаються переважно на позначення частин тіла людського й тваринного організмів.

Ремарку "анат." ужито також біля першого значення слова – медичного терміна "заносъ": Заносъ – 1) анат. Mola uterina s. Carnea – *вибрудок*, *матошний клубок*. Із цією ж ремаркою, але лише один відповідник (*вибрудок*) зафіксовано в "Словнику московсь-

[137] Зауважимо, що на позначення карієсу зубів лише РУС-24–33 фіксує окрему назву – *порохна[я]виця*.

[138] Згідно з дослідженням Л. Рідневої, подібні назви вживали й на позначення захворювань зубів, і кісток загалом. «Російські та українські назви, що позначають ураження зубів – caries (застаріла фахова назва *костоеда*), рос. *костоед*, *костоедица*, *костоедина*, *косторыв* (СРНГ, в. 15; с. 77, с. 78); укр. *костогриза* (РУМС, с. 62), *костоїда* (Явор., т. І, с.385) <…> Іменники *костоед*, *костоедица* мають дещо ширше значення – це будь-яке ураження кісткової тканини, включаючи панариций, його вживають також на позначення туберкульозу кісток; таку саму назву має і черв'як, який за народним повір'ям з'являється при нагноюванні кістки» (Рідневa Л. Ю. Народна медична лексика російської мови. Умань: Видавничо-поліграфічний центр "Візаві", 2013. С. 25).

ко-українському” В. Дубровського. Хитання під час вибору терміна на позначення цього медичного поняття спостерігається від початку ХХ ст. і дотепер.

Згідно з дослідженням В. Юкала, у медичних словниках 20-х рр. ХХ ст. лат. *mola* перекладали як *замет* (*заміт*) і *занесок*[139]. У РУС-24–33 *маточный занос* (який, очевидно, мали на увазі, зважаючи на латинську назву, і С. Іваницький та Ф. Шумлянський) перекладено як *уразний заміт*, *занесок*. Щодо сучасних термінографічних праць, то одні медичні словники віддають перевагу тільки слову *занос* (*ворсинчастий* (*ворсистий*) *занос*, *м'ясний занос*, *міхуровий занос*, *матковий занос*), інші – слову *занесок* (*кров'яний занесок*, *пухирний занесок*)[140]. Хоча, наприклад, С. Нечай у “Російсько-українському медичному словнику з іншомовними назвами” (РУМС) до російського терміна *занос* подає низку українських відповідників: *замет*, *завал*; *занос*, *занесок*, *занесення*. Але словосполучення *занос пузырный* перекладає лише як *міхуровий занесок*, *пухирний занесок*[141].

Проаналізовані хімічні терміни (більшість із яких зафіксована й у сучасних словниках) уживаються в основному на позначення речовин, їхніх складників: *витяжка*, *квас*, *кислота*, *кисень*, *наркотина* (наркотик), *осад*, *сода*, *хльор* (хлор); дій, процесів і т. ін. (переважно віддієслівні іменники): *важення*, *випар*, *випаровування* тощо. Є також частина відіменникових і віддієслівних прикметників: *плинний*, *роспливчастий* (розпливчастий), *хльоричний* (хлористий), *хльорний* (хлорний).

Щодо граматичних понять (в аналізованому словнику – це терміни різних розділів мовознавства), то частина з них закріпилася в сучасній мові, інші (переважно синонімічні назви) вийшли з ужитку. Напр.: *голосний*; *злучник* – сполучник; *іменник рядовий* – загальне ім'я; *пень*, *основа* – основа; *приголосний*, *шелестівка* –

---

[139] *Юкало В.* Мовні поради. Режим доступу: http://intranet.tdmu.edu.te.ua/data/kafedra/theacher/sus_dusct/inf_jukalo... 6.htm (дата звернення: 15.01.2016).

[140] Там само.

[141] Див.: РУМС. С. 297.

приголосний; *приіменник* – прийменник; *прислівник*, *приглаголля* – прислівник; *можливий спосіб* – умовний спосіб; *невідмінність* – невідмінюваність; *приставка*, *суфікс* – суфікс; *точка*, *крапка* – крапка тощо.

Проаналізована музична лексика об'єднує переважно іменники на позначення музичних інструментів (або їхніх частин) та прислівники, що позначають музичні темпи. Усі зафіксовані назви вживаються й сьогодні (*арфа*, *голосник*, *кобилка*, *ручка*, *тарілки*). Хоча, на відміну від сучасних лексикографічних праць, найменування музичних темпів подано не як іншомовні слова, а як пояснення (переклад) з італійської мови (у тлумачних словниках – значення). Так само їх переклав (про що ми вже згадували в попередньому підрозділі) В. Г. Дубровський. Напр.: Адажіо, муз. – *повагом*, *поволі*; Анданте, муз. – *повагом*, *помалу*; Піано, піаниссимо (муз.) – *тихо*, *дуже тихо*.

Небагато міститься в досліджуваному матеріалі математичних і фізичних термінів. Переважну кількість одиниць математики (крім таких, скажімо, слів, як *стикання* – збіг; *шестистін* – шестибічник) використовують дотепер. Це добре відомі всім шкільні поняття з алгебри та геометрії (*парабола*; *складання*, *додавання*; *рівнокутність*; *теорема*, *твердження*; *тричлен*; *тупокутний*; *формула*).

Фізична царина містить частину термінів, які мають на сучасному етапі інші відповідники (*течія*, *ток*, *струмінь* – струм; *тяження*, *тяготіння* – тяжіння), деякі одиниці вживаються й зараз (*питомий*, *полярність*, *теплотеча*). Спостерігається також усунення внутрішньогалузевої синонімії (*питома вага*, *питомий тягар* – питома вага; *фокусний*, *огнищевий* – фокусний).

Решта галузей знань у словнику нараховує менше десяти термінів. Найбільше назв, що відрізняються від сучасних, містять у своєму складі астрономія і мінералогія. В астрономії – це, наприклад, найменування знаків зодіаку (*чепі(и)га* – близнюки; *бик* – телець) та інші поняття (*стояння сонця* – сонцестояння; *підбігуновий* – (нав)колополюсний). Нові назви в сучасній науці отримала й частина гірських порід. У досліджуваному джерелі їх

подано з ремарками “мінер.” і “кам.” (*шафір* – сапфір; *трипля* – трепел; *лупець*, *лупок* – сланець).

Отже, проаналізований у цьому підрозділі матеріал відтворює загальну картину функціонування української галузевої лексики, її співвідношення, характерні особливості, способи подання тощо в “Російсько-українському словнику” С. Іваницького та Ф. Шумлянського. Провідне місце в аналізованій праці, як бачимо з дослідження, посідає біологічна номенклатура, багато назв якої закріпилося у складі сучасної загальновживаної та фахової мови. Решта галузей, суттєво менших за кількістю реєстрових одиниць, містить чимало найменувань, що сьогодні вийшли з активного вживання.

3.3. Галузева лексика в “Російсько-українському словнику” за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова

Як ми вже неодноразово зазначали, РУС-24–33 був і є дотепер найавторитетнішою лексикографічною працею початку ХХ ст. Словник є багатющим зібранням української лексики, серед якої можна помітити й чимало галузевої. Тож нерідко сучасні мовознавці, зокрема дослідники української термінології, пропонуючи альтернативні відповідники до усталених нині термінів, досить часто беруть за взірець саме “Російсько-український словник” (1924–1933 рр.) за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова.

Натомість у “Передньому слові” щодо термінології, номенклатури та інших груп лексики містяться деякі важливі застереження. Ось що сказано, наприклад, про біологічну лексику: «Річ у тім, що в цій царині доводиться констатувати страшенну нерозробленість та хаотичність не тільки в українській, але і в російській мові; це завдає дуже багато труднощів і дає раз-у-раз сумнівні наслідки. Проте, наскільки цей матеріял увійшов уже до попередніх словників Уманця і Грінченка, що скористували відповідні праці Анненкова, Роговича та инш., настільки подано їх і в нашо-

му Словникові. Але-ж той, кому доведеться цим матеріялом користуватися, хай пам'ятає, що українська ботанічна та зоологічна номенклатура мало ще розроблена і встановлена і що в зіставленнях її з російською (теж не зовсім розробленою) номенклатурою може бути дуже багато непевного і навіть помилкового»[142].

Також нерідко нинішні пуристи із запропонованого синонімічного ряду слів обирають другий, третій чи навіть останній відповідник, пропонуючи замінити ним кодифікований (найчастіше запозичений) термін. Однак і щодо розміщення запропонованих еквівалентів є заувага редакції: «Що до системи та порядку перекладів, то в Словникові російське слово здебільшого перекладається не одним-однісіньким словом, а цілою низкою слів українських, котрі почасти становлять точні його переклади, а почасти з'являються близькими синонімами. Порядок для розміщення українських синонімів – такий, що після кожного російського слова подається попереду те українське слово, котре найбільше вживається в літературній українській мові і найближче віддає собою точний зміст російського слова. Далі наводяться українські синоніми рівнозначні з попереднім словом, але не такі часті в повсякчасній мові. Далі, знов, ідуть спеціяльні відтінки. Таким чином, читач повинен пам'ятати: чим ближче в Словникові стоїть українське слово до російського, тим більше, виходить, воно поширене і тим ближче воно відповідає семасіологічно слову російському»[143].

Загалом щодо представлення термінологічної лексики, то, за словами редакторів, «Словник більш-менш обмежується термінами ширшого – загальноосвітнього – значіння, наскільки такі терміни заведені були й до реєстрів инших згаданих вище словників "Русско-французскаго" Макарова, "Русско-польскаго" Дуб-

[142] Редакція. Переднє слово. У кн. *Російсько-український словник*. К.: Червоний шлях, 1924. Т. 1 (А–Ж) / ред. А. Ю. Кримський. С. 8.
[143] Там само. С. 8–9.

ровського, то-що. Докладне розроблення української термінології – завдання спеціяльних словників, і ще вимагає воно над собою довгої праці»[144].

Отже, у цьому підрозділі ми зосередимо увагу на галузевій лексиці[145] української частини РУС-24–33, що її відібрано, як і у двох уже розглянутих словниках, на основі ремарок за допомогою згаданої в попередньому розділі лексикографічної системи. Оскільки академічний "Російсько-український словник" значно складніший за будовою, ніж, скажімо, СМУ і РУС-18, відбирання ремаркованих одиниць теж виявилося непростим завданням. Система допомогла вибрати всі слова, що входять до словникової статті з потрібною ремаркою, а вручну вже було відфільтровано зайві слова.

На рисунку (див. рис. 3.3) бачимо відібрані статті з ремаркою "ветер." (є ще й "ветерин.") – ветеринарія. Система нарахувала 29 слів, із яких 17 не стосується ветеринарної галузі. Одне дієслово входить до складу термінологічного словосполучення. Отже, до ветеринарії з ремаркою "ветер." належить тільки одинадцять однослівних термінів.

[144] Там само. С. 8.

[145] Термінологічні словосполучення розглядатимемо тут лише побіжно.

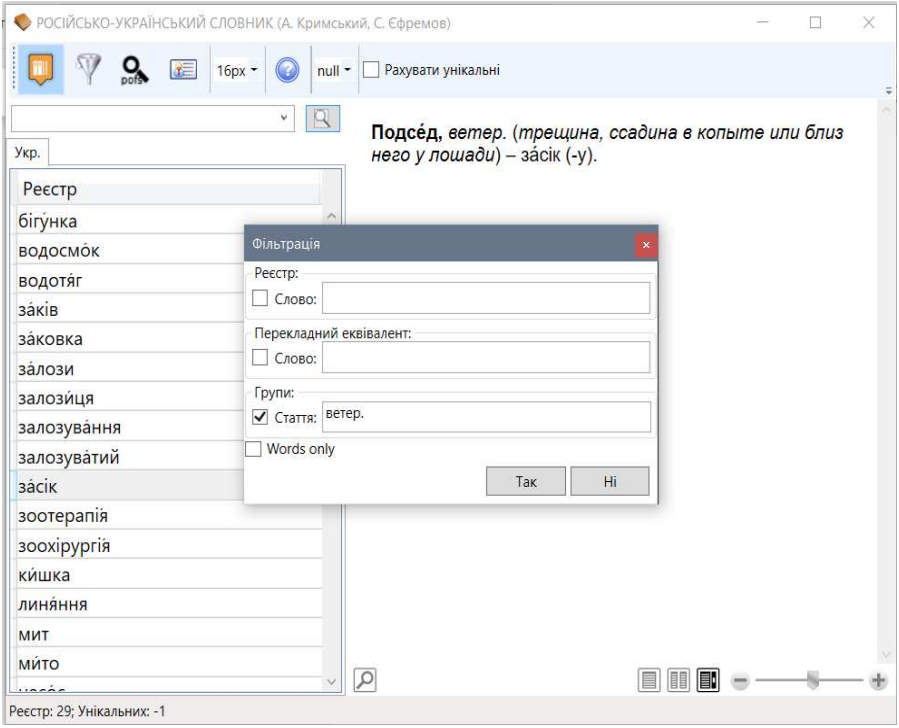

Рис. 3.3. Відбір лексики за допомогою ремарки “ветер.” (ветеринарія)

За описаною методикою відібрано та проаналізовано всю марковану галузеву лексику української частини РУС-24–33. Зрозуміло, що можлива й несуттєва похибка, оскільки багато галузей містить не одну сотню (а то й тисячу) слів. Тому подаємо лише приблизну кількість (див. табл. 3.3). Також додано ремарки (зі знаком “+”), які були пропущені в переліку скорочень до словника, але слова з ними наявні в реєстрі.

Отже, усього в досліджуваному матеріалі міститься понад 8000 маркованих галузевих одиниць (української частини), що становлять 5,4% від усієї кількості слів.

Таблиця 3.3

Галузева лексика в "Російсько-українському словнику" за ред. А. Кримського та С. Єфремова

Галузева ремарка	**Кількість слів** (≈)	**Галузева ремарка**	**Кількість слів** (≈)
авиац. (авіація)	2	мин., минер. (мінералогія)	105
агрон. + агроном. (агрономія)	9	мор., морск. (морський термін)	120
анат. (анатомія)	260	муз., музык. (музичний термін)	150
антроп. (антропологія)	3	насек. (комаха)	8
аптек. (аптекарський термін)	3	науч., научн. (науковий термін)	12
ариф., арифм. (арифметика)	22	нумизм. (нумізматика)	3
археол. (археологія)	5	оптич. + опт. (оптика)	7
архит. (архітектура)	50	орнит. (орнітологія)	28
астр., астрон. (астрономія)	54	охот. + охотн. (мисливство)	60

Продовження табл. 3.3

биол. (біологія)	25	палеонт. (палеонтологія)	10
бот. (ботаніка)	3000	пт. + птица (птах)	215
бухг. (в бухгалтерії)	11	радио (радіотехніка)	2
ветер. + ветерин. (ветеринарія)	16	раст., росл. (рослина)	200
воен., военн. (військовий термін)	130	ритор. (риторика)	1
геогр. (географія)	38	слес. (слюсарне ремесло)	– (+ 4 без ремарок)
геод. (геодезія)	0 (+геодезист, геодезичний, -о, геодезія)	спец. (спеціальний термін)	13
геол., геолог. (геологія)	100	спорт. (спортивний термін)	6
геом.+ геометр. (геометрія)	52	столяр. + столярн. (столярство)	26
горн. (гірництво)	20	строит. (будівництво)	75

Продовження табл. 3.3

грам., грамм. (граматика)	160	театр. (театральний термін)	15
зоол. (зоологія)	1500	текст. (текстильний термін)	12
зоотехн. (зоотехніка)	1 (+ зоотехнік, зоотехніка, зоотехніч-ний)	техн. (техніка)	160
ист., истор. (історія)	17	тип., типогр. (друкарський термін)	160
ихтиол. + рыба (іхтіологія)	62	торг. (торгівля)	5
канцел. (канцелярський термін)	9	фармак. + фарм. (фармакологія)	10
кожев. (шкіряне виробництво)	7	физ., физич. (фізика)	120
комм. (комерційний термін)	2	физиол. + физ. (фізіологія)	20
кулин. (кулінарія)	3	филол. (філологія)	0
лингв. (лінгвістика)	15	филос. (філософія)	10

Продовження табл. 3.3

лит. (література) і стихосл. (у віршуванні)	8	форт., фортиф. (фортифікаційний термін)	2
литогр. (літографія)	15	хим., химич. (хімія)	200
лог. (логіка)	5	хирург. + хир. (хірургія)	45
мат., матем. (математика)	110	экон. + эконом. + пол.-экон.(-ом.) (економіка)	10
мед., медиц., медиц. терм. (медицина)	420	электротехн. (електротехніка)	–
метал., металлург. (металургія)	17	энтом. (ентомологія)	120
метеор. (метеорологія)	9	юр., юрид., юрид. терм. (юридичний термін)	150
механ. (механіка)	15		усього – 8116

Як у СМУ і в РУС-18, у реєстрі РУС-24–33 переважають біологічні одиниці, зокрема ботанічна та зоологічна номенклатура.

Ботанічна номенклатура, крім ремарки “бот.”, має ще позначки “раст.” і “росл.” або їх поєднання, напр.: Дягиль, *бот.* (*раст.*); Дятловина, дятлина, дятельник, дятловник, *бот.* (*раст.*). Аналогічно промарковано й зоологічну лексику: Иволга, *зоол., пт.;* Зерновка, *зоол., насек*.

Зауважимо, що гриби та поняття, пов’язані з ними (*міцелій*, *грибниця* і под.), автори словника також зарахували до ботанічної лексики. Проте біля невеликої частини номенів у дужках міститься вказівка, що це гриб (часто з латинською назвою): *валуй* (*гриб*); *дубовик* (*гриб*, Clavaria); *синюха*, *синяк* (*гриб* Agaricus violaceus), *красноголовець*, *підосичник* (*гриб*) тощо. Трапляється також поєднання ремарки “бот.” та лексеми-пояснення “гриб”, напр.: Пестрец, *бот.* (*гриб*) – пестряк (-ка).

Подібно до попередніх словників, у РУС-24–33 до одного російського відповідника наведено низку українських найменувань. Частину біологічних номенів подано з латиницею, а частину – без неї (Наголова́тка, *бот.* Jurinea Cass. – біли́ця і Пе́рсик, *бот.* – пе́рсик, бросквѝна́, бро́слива). А ось діалектні назви тут уже марковано трьома позначками (“гал.”, “зап.” і “диал.”). Хоча загалом стилістично обмежених одиниць небагато. Напр.: Кукуру́за, *бот.* Zea Mays L. – кукуру́за, (*зап.*) ку́куру́дза, *ум.* кукуру́(д)зка, (*диал.*) пши́нка, пшени́чка, кияшки́ (-кі́в); Крыжо́вник, *бот.* Ribes Grossularia L. – а́ґрус (-су), а́р[г]рест (-ту), (*гал.*) космачки́ (-чо́к). Крім діалектних найменувань, у словнику зрідка трапляються полонізми з відповідною ремаркою: Купы́рь, *бот.* Angelica L. – дя́гель (-гелю), (*полон.*) дзе́нґель.

Переважна кількість ботанічних номенів (найменувань трав’янистих рослин, дерев і кущів) добре відома й уживана дотепер. Деякі назви відрізняються лише фонетично: *аґрус*, *аїр*, *айва*, *акація*, *берберис* (*байбарис*), *болиголів*, *волошка* (*блават*), *ілем* (*ільм*, *ільма*), *сухоцвіт* (*безсмертник*) тощо.

Звичайно, є в реєстрі й маловідомі (невідомі) назви рослин, на яких у цій статті не спинятимемося. Оскільки, як бачимо зі статистики, ботанічна номенклатура становить досить великий

пласт лексики, для її докладного опису потрібне окреме дослідження.

Крім назв рослин, у РУС-24–33 подано порівняно небагато іншої ботанічної лексики. Її основу становлять складні прикметники, а також іменники-найменування на позначення таксономічних одиниць (переважно родин). На відміну від назв рослин, значна кількість найменувань таксонів і прикметникових термінів у сучасній мові має інші відповідники або відсутня взагалі. Порівняймо: 1) назви родин[146]: *дзвоникуваті* – дзвоникові; *жостіруваті* – жостерові; *зернівці*, *трави* – злакові; *квасеницюваті* – квасеницеві; *ластовнюваті* – ластівневі; *півникуваті* – півникові; *ранникуваті* – ранникові тощо; 2) прикметники-терміни: *багатопрозябцевий* (рос. многодольный і многосемядольный)[147] – багатосім'ядольний (багатодольний); *багатоспастий* – багатостатевий; *зав'язковий*, *вкритонасінний* – покритонасінний (покритонасіннєвий); *міжв'язанковий* – міжпучковий і т. ін.

Зрідка трапляються терміни (як єдиний варіант або у складі синонімів), що збереглися дотепер (*одноклітинний*, *однопелюстковий*, *кизилові*, *хрестоцвіт(н)і*).

Згідно з проведеним дослідженням, зоологія, як і ботаніка, поєднує переважно номенклатурні одиниці. Крім власне зоології, чимало назв цієї галузі зараховано до основних її підрозділів та класів тварин ("ихтиол.", "орнит.", "энтом.", "насек.", "пт.")[148].

---

[146] Іменники на позначення родин у РУС-24–33 відрізняються переважно суфіксально. Здебільшого це утворення з формантом *-ват- / -ват-*.

[147] Деяке неузгодження спостерігається в аналогічних статтях. Російське слово "двудольный" перекладено як *двопрозябцевий*, *двочастковий*, а до прикметника "двусемядольный" подано лише варіант *двопрозябцевий*. Подібний переклад має й термін "однодольный" – *однопрозябцевий*, *одночастковий*, а ось еквівалент "односемядольный" має спільний і відмінний варіанти – *однопрозябцевий, односім'ячастковий*.

[148] Кількість згаданих одиниць і розшифрування ремарок див. у таблиці 3.3.

Як і для ботанічної номенклатури, для зоологічних номенів характерна синонімія (хоча й менше), наявність діалектних, провінційних тощо варіантів. Однак переважна частина зафіксованих найменувань відома дотепер.

Найбільше, за нашими спостереженнями, у словнику міститься назв птахів. Для них же характерною ознакою є синонімія (*дубоніс*, *довбоніс*, *каленик*, (*гал.*) *чубкар*, *черешняк*, *костогриз*, *лущ*, *вербоклеп*). Один відповідник найчастіше мають одиниці на позначення диких тварин, які звичайно не водяться в наших лісах: *лев*, *леопард*, *мавпа*, *носоріг*, *пума*, *як* тощо.

Зоологічна лексика має у своєму складі чимало таксономічних назв на позначення класів, рядів, родин і т. ін., що відрізняються від сучасних (переважно афіксально). Помітним є прагнення авторів дистанціюватися від російської мови. Хоча все-таки, звичайно у складі синонімічних варіантів, трапляються й сучасні одиниці (*крилоногі* і *крилоніжці*, *багатощетинкові* і *перстеняки* та ін.). На відміну від попередньої галузі, у зоологічній царині зафіксовано багато не лише відприкметникових термінів із суфіксом -уват- / -юват- (або іншими афіксами), а й множинних іменників, безпосередньо не пов'язаних із відповідними ад'єктивами: *багатоногі*, *багатоніжці* – багатоніжки; *копитники*, *копитасті* – копитні; *плавоногі*, *плавоніжці*, *лопатневоногі* – ластоногі; *стрибохвістки*, *стрибохвостуваті* – родина ногохвісток (Poduridae); *щербуни*, *несповназубі* – неповнозубі тощо.

Менше в словнику міститься прикметників, що характеризують зовнішній вигляд тварини, місце, спосіб її проживання і т. ін. Чимало з них зафіксовано в сучасних джерелах: *комахоїдний*, *личинковий* і *гробачковий*, *прісноводяний* (але *прісновод(н)ий* (про води)), *псевдосітчастокрилий*, *черевоногий* та ін.

Щодо загальної біологічної термінології (слова з ремаркою "биол."), то її у словнику, як бачимо, зафіксовано мало. Більшість термінів уживається й зараз, деякі відрізняються лише родом[149]:

[149] Зауважимо, що низку термінів жіночого роду, які зараз уживаються у формі чоловічого роду, містять й інші галузі.

багатоклітинний, *капіляр* і *волосник*, *клітина*, *клітинний*, *коменсалізм*, *мезодерма*, *мезодермічний*, *метагенеза*, *некробіоза*, *нуклеїна*, *особень* і *особина*, *поліморфізм* тощо.

Згідно з проаналізованим матеріалом, РУС-24–33 містить значну кількість медичної лексики, термінів з анатомії. Дещо менше юридичних терміноодиниць, геологічної лексики (зокрема й мінералогічної), хімічної, фізичної, музичної термінології, лінгвістичних (граматичних) термінів тощо.

Медичні терміни в РУС-24–33 – це переважно іменники, небагато прикметників і незначна кількість дієслів. Зафіксовано також порівняно невелику частину словосполучень.

Майже всі іменники є одиницями на позначення різних захворювань людського організму. Це здебільшого добре відомі дотепер назви: *ангіна*, *віспа*, *коліт*, *ларингіт*, *неврит*, *пневмонія* тощо. Досить поширеною тут є синонімія. Різноманіття синонімічних назв, зокрема й діалектних,[150] найхарактерніше для питомої української лексики, хоча не тільки для неї (Горя́чка – 1) *медиц.* – гаря́чка, (в)огневи́ця, пал, палю́чка; Зау́шница, *мед.* – привʼу́шниця, за(в)у́шниця; (*в просторечьи*) сви́нка; Гангре́на, *мед.* – гангре́на, (*гал.*) мертви́ця). Проте багато захворювань, зокрема вже згаданих на початку абзацу, має лише одну назву. Досить цікаво, що біля частини запозичених термінів через кому подано пояснення до них. Напр.: Лордо́з, *мед.* – лордо́за, ви́кривлення хребта́; Миози́т, *мед.* – міози́т (-ту), запа́лення м’я́за; Миока́рдит, *мед.* – міокарди́т (-ту), запа́лення серце́вого м’я́за[151]. Крім назв хвороб, у словнику подано поодинокі іменники на

[150] Варто зазначити, що маркованих діалектних назв у цій галузі мало.

[151] У тлумачних словниках подібні формулювання є значеннями відповідних слів. Чим є ці словосполучення в досліджуваному матеріалі, сказати важко. Можливо, це власні багатослівні варіанти до запозичених термінів, а може, просто тлумачення маловідомих для загалу терміноодиниць. У РУС-24–33 містяться пояснення іншомовних слів-термінів не лише медичної галузі, а й інших царин. Зокрема, подібні коментарі є і біля назв наук.

позначення методів лікування: *вис[ш]крібання*, *літотомія* (*каменетрощіння*)[152], *механотерапія*, *кидання* (*пускання*) *крови.*

Містить медична галузь і чимало прикметників-термінів, більшість із яких збереглася донині та добре відома пересічним мовцям: *алопатичний*, *антисептичний*, *бресклий* (*набресклий*), *бронхіяльний* (*дишковий*), *гангренозний* (*гал. мертвичний*), *гастричний* (*гастрійний*, *шлунковий*, *черевний*), *профілактичний* (*запобіжний*), *крупозний*, *лишайний*, *малярійний*, *недокровний* (*малокровний*), *некротичний*, *панкреатичний* тощо.

Варто зауважити, що подано в РУС-24–33 і невелику кількість лексики (з відповідними ремарками), яка належить до однієї з галузей медицини – хірургії. На відміну від суто медичних термінів, серед одиниць хірургічної царини чимало дієслів та віддієслівних іменників. Зазвичай це відомі й поза межами цієї галузі слова: *відлущуватися / відлущитися*, *відставати / відстати*, (*про багатьох*) *повідлущуватися* (*повідставати*) *пластами*; *відпікати / відпекти* (рос. отжигать / отжечь); ім.: *відлущування* (*відставання*) *пластами*; *відпікання*, *відпускання*, *випалювання*; *відтинання / відтяття*; *відрізування / відрізання*.

Крім згаданих слів, є також небагато термінів-іменників на позначення хірургічних інструментів та оперативних методів лікування. Це відомі та маловідомі нині терміноодиниці (переважно запозичені): *зонд* (*дротик*, *дріток*), *заволока*, *літотом* (*літотомічний* (*каменедробильний*) *ніж*), *літотрипсія* (*розкришування камінців*), *літотриптор* (*розкришувач камінців*), *невротом* (*невротомічний ніж*).

В анатомії, як і в переважній частині інших царин, суттєво переважають іменники, є порівняно небагато прикметників і термінологічних словосполучень. У складі цієї галузі нараховується чимало термінів-синонімів, значна частина яких закріпилася

[152] Щодо згадано терміна спостерігаємо неузгодження в маркуванні та поданні українських відповідників. Порівняймо три словникових статті: 1. Камнедробле́ние – 2) мед. – літото́мія, каменетрощіння. 2. Камнесече́ние, мед. – літото́мія, каменетрощіння. 3. Литото́мия, хирург. – літото́мія, каменедробіння, дробіння камінців.

в сучасній науці або в розмовному мовленні (*в'язок*, *в'язова кістка*, *хребець*, *хреб*; *борлак*, *борланка*, *кадик*; *бронх*, *дишка*; *здухвина*, *здуховина*, *голодна ямка*; *кість*, *кістка*, *маслак*; *дентин*, *зубовина*, *зубина*; *епідерма*, *нашкурень*; *жила*, *синьожила*, *вена*; *зап'ясток*, *зап'ясть*, *передруччя*; *капсуля*, *капшучок*, *торбинка*; *лопатка*, *широкість*; *мускул*, *м'яз*, *мишиця*; *передрам'я*, *передрамення*, *передпліччя* тощо).

Зрідка в синонімічному ряду подано й діалектні, провінційні та інші стилістично обмежені варіанти, напр.: Ма́тка – 5) *анат.* uterus – ма́тиця, ма́тка, ура́з (-зу), (*пров.*) дити́нник, (*у свиньи ещё*) паця́тник (-ка) (Верхр., Жел.); Кли́тор, *анат.* clitoris – ско́ботень (-тня), розкі́шниця, кліто́р, (*вульг.*) семе́н, ка́чка, се́кель (-келя).

Досить рідко можна натрапити на статті, усі перекладні еквіваленти яких не вживаються в сучасній українській науковій мові. Деякі з них різняться родом або морфемами: *надгорлянник*, *надгорля* – надгортанник; *наднирковиця* – надниркович; *надрам'я, надпліч* – надпліччя; *носопролиг* – носоглотка.

Прикметникова лексика цієї галузі є відсубстантивною. Майже всі зафіксовані слова (крім незначних винятків) увійшли до сучасної української мови та лише зрідка відрізняються суфіксами: *брижійний* – брижовий, *зап'ястковий*, *клоаковий*, *крижовий*, *легеневий*, *литковий*, *лобиковий* і *лоновий* – лобковий, *лопатковий*, *надниркович*, *ниркович*, *очеревинний* і *очеревний*, *піддужечний* і *піддужний* – підключичний, *піднебінний*, *підшлунковий* та ін.

На відміну від розглянутих вище галузей, юридична царина в РУС-24–33[153] містить багато не лише іменникової лексики, а й термінологічних словосполучень. Відрізняється вона також значною кількістю не використовуваних у сучасній юридичній мові термінів. Зокрема, крім суттєвої частини кодифікованих нині назв на позначення осіб чоловічого й жіночого роду (*законо-*

[153] Частково юридичну лексику, зафіксовану в загальномовних російсько-українських перекладних словниках 1917–1933 років, зокрема й у РУС-24–33, розглянуто в наших наукових працях попередніх років.

порушник / законопорушниця, *контрагент*, *криміналіст*, *повірений*, *позикодавець / позикодавиця*), *правник*, *правозаступник*, *правонаступник*, *правопорушник / правопорушниця*, *юрист* тощо)[154], у її складі міститься значна кількість іменників-синонімів, які зараз є загальновживаними словами або відсутні в сучасній мові взагалі. Не всі зафіксовані найменування збереглися і в російській мові: *визовник* – рос. вызыватель; *винуватець / винуватчиця*, *виновщик / виновщиця*, *відпорна* (*позвана*) *сторона*, *позваний / позвана* – відповідач, відповідачка; *держальник*, *передержець*, *держець* – держатель, держальник; *законодоглядач*, *законодоглядник*, *доглядач* (*сторож*) *права* (*закону*) – рос. законоблюститель; *одмагалець*, *затятий*, *запертий*, *непризнавайло* – затятий, упертий (злочинець) тощо.

З ремаркою "юрид." подано слова *давець* (*давиця*), *надавець* (*надавиця*) як відповідники до російських застарілих одиниць – "датель" ("дательница").

Трапляються назви, що в сучасній українській мові вживаються з іншими значеннями. Скажімо, як синонім до слова *описувач* (рос. описч[щ]ик) автори подають ще іменник *цінувальник*[155].

Містяться в РУС-24–33 й інші іменники юридичної галузі, переважно використовувані дотепер: *заборона*, *легат*, *опіка*, *опікунство*, *повірений*, *позов*, *процес*, *сила*, *скарга*, *справа*, *судочинство*, *чинність* тощо.

Зауважимо, що зараз спостерігаються спроби актуалізувати деякі юридичні терміни, зафіксовані в лексикографічних джерелах 1917–1933 років. Зокрема, у нових тлумачних і перекладних словниках до слів *(не)провомочний*, *(не)правомочність* уже є

[154] Варто зауважити, що назви на позначення осіб юридичної царини майже не марковані. Проаналізувати їх допомогло виконане раніше дослідження.

[155] У сучасних словниках зафіксовано одне значення цього слова (таке, як і в іменника *цінитель*) – 'той, хто вміє цінити кого-, що-небудь, визнає цінність, значущість когось, чогось'.

відповідники *(не)правосильний*, *(не)правосильність*, *(не)правоможний*, *(не)правоможність.* Щоправда, у юридичних документах і досі переважають терміни, співзвучні з російськими.

Геологічна терміносистема в РУС-24–33 охоплює іменники, відсубстантивні прикметники, містить чимало словосполучень. Тут, як і в попередніх царинах, поширена синонімія, хоча й менше. Менше зафіксовано також синонімічних варіантів. Ця галузь нараховує багато іншомовних термінів, відомих дотепер: *магма*, *міоцен*, *міоценовий*, *морена*, *мульда*, *неозойський*, *норит*, *пелагічний*, *плутонізм*, *плутоніст*, *плутонічний* тощо. Значна кількість російських термінів має по два-три українських відповідники. Це іншомовні назви й слова, створені на українському ґрунті (і відомі, і невідомі тепер): *конгломерат*, *зліпняк*; *моляса*, *бриляк* – моласа; *набіглість*, *набігання*, *снідь* – мінливість (рос. побежалость); *порода*, *формація*, *творення* (рос. порода); *поклад*, *осад*, *покладовиння* (рос. отложение); *сточище*, *стоковище* і т. ін.

Цікаво, що кодифіковані нині терміни-іменники *копалина*, *копалини* в словнику марковано як полонізми, а основними варіантами є слова *викопина*, *викопини*.

Синонімія прикметникової геологічної лексики – малопоширене явище. Це, наприклад, суфіксальна, фонетична варіантність, що характерна і для сучасної термінології: *дилювіяльний* і *дилювійний* – делювіальний; *дрібноверствий* і *дрібноверстуватий* (рос. мелкослойный, мелкослоистый), *земли(я)стий.*

У складі мінералогічної термінології зафіксовано здебільшого лексику на позначення гірських порід і мінералів, що мають переважно одне найменування. Їх основу становлять запозичені кодифіковані назви (*базальт*, *вапняк*, *гіяцинт*, *долерит*, *доломіт*, *каїніт*, *лабрадор*, *меланіт*, *натроліт*, *нефелін*, *нефрит*, *ніобіт*, *онікс*, *опал* та ін.). Хоча трапляються синонімічні варіанти, частину яких фіксують і сучасні словники (*гадинець*, *змійовик*, *змійовець*, *серпентин*; *пісковець*, *пісковик*, *жорняк*; *лазур*, *лазуровий камінь*, *лазуліт*; *марказит*, *іскриш заліза (залізний)*, *пірит* тощо).

Превалювання іменників характерне для хімічної галузі, суттєво менше міститься тут відсубстантивних прикметників

(*алізариновий*, *ізомерний*, *лакмусовий*, *магнезійний*, *метиловий*) і дієслівної лексики, переважно термінологізованої (*насич(щ)увати / наситити*, *осідати / осісти*, *чистити / очистити*).

Загалом у РУС-24–33 найбільше зафіксовано одиниць на позначення хімічних елементів, речовин, сполук з однією назвою, що є відомими запозиченими термінами: *алізарин*, *ацетилен*, *бісмут*, *бром*, *ванадій*, *гліцерин*, *іприт*, *ітрій*, *колоїд*, *кремній*, *лакмус*, *лецитин*, *люїзит*, *магнезія*, *манган*, *метил*, *метилен*, *неон*, *нікотин*, *озон*, *олеїн* і т. ін. Незначна частина іменників зафіксована в жіночому роді: *ґлейта* (глет), *казеїна*, *маргарина*, *мовеїна*[156], *нафталіна.* Значно рідше до російського реєстрового слова подано декілька українських або іншомовних синонімічних відповідників (зокрема, і з обмежувальними ремарками). Деякі з них сьогодні мають інші назви: *амоніяк*, (*вульг.*) *салм'як*, *нашадир*; *витяжка*, *екстракт*; *карбід*, *вугляк*; *карбонат*, *вуглян*; *закис*, *кисляк*, *кисняк* – оксид, окисень (рос. окисел); *закисник*, *закисляльник* – окисник, окиснювач (рос. окислитель); *натрій*, *сод*; *поташ*, *смальцюга* тощо.

Основу фізичної термінології становлять іменники, небагато нараховується похідних прикметників, є невелика кількість дієслів і термінологічних словосполучень.

Іменники із самостійними значеннями – це насамперед іншомовні терміни на позначення приладів, процесів, явищ, частинок і т. ін., уживані в сучасній науці. Для них, крім незначних винятків, нехарактерна синонімія[157]: *геліостат*, *генератор*, *ізобара*, *ізогона*, *ізолір*, *інтерференція*, *іон*, *катод*, *катоптрика*, *міліампер*, *пневматика* тощо.

Зафіксовано також небагато віддієслівних і відприкметникових іменників, здебільшого синонімічних: *відбивання*, *відбиття*, *відкидання*, *віддавання*, *відсвічування, відгукування* (дієслова

[156] Подано й відповідник ч. р. *мовеїн*, але з ремаркою "рус."

[157] Як синоніми до деяких запозичених термінів подано наявні в мові слова або словотвірні кальки, напр.: *ізолятор*, *відокремлювач*; *ізотерми*, *рівнотеплини*; *ізохімени*, *рівнозимини*; *конвекція*, *перенесення*.

(рос. отражать, отразить): *відбивати / відбити*, *віддкидати / відкинути*, (*про світло*) *відсвічувати / відсвітити*, (*про звук*) *відгукувати / відгукнути, віддавати / віддати*); *ізолювання*, *док. зізолювання* (від *ізолювати*, *-ся / зізолювати*, *-ся*); *діятермічність* (від *діятермічний*); *пропускальність*, *перепускальність*, *провідність* (від *пропускний*, *перепускний*, *провідний*[158]). Подано в проаналізованому матеріалі й відомі терміни-композити *електропровідність*, *теплопровідність*, однак прикметникові форми відсутні.

Ад'єктиви цієї галузі – переважно відомі відсубстантивні терміноодиниці (*ізотермічний*, *рівнотеплотний*; *катодний*; *катоптричний*; *пневматичний*). Хоча, як бачимо з попереднього абзацу, трапляються й прикметники, що є твірними для абстрактних іменників.

Основу музичної термінології в РУС-24–33 становить іменникова лексика, небагато нараховується прислівників, прикметників та дієслів.

Серед іменників провідне місце посідають одиниці на позначення музичних інструментів (зазвичай добре відомих тепер). Більшість зафіксовано із двома або кількома назвами: *барабан*, *тарабан*, (*жарт.*) *бубнило*; *бубон*, *решето*; *гобой*; *горн*, *труба*, *сурма*, *ріжок* (рос. горн.); *дуда*, *дудка*, *сопілка* (рос. дуда); *коб[п]уз*, *коб[п]из*; *коза* (волинка); *корнет-а-пістон*; *ксилофон*; *ліра* і *ліра*, *реля*, *риля* (народний інструмент); *мелофон*, *аристон* (рос. мелофон). Є в словнику й кілька назв на позначення частин музичних інструментів, відсутніх у сучасних лексикографічних джерелах або поданих з обмежувальними ремарками, напр.: *губник*, *пищик* – мундштук; *кілочок*, *закрутка* – кілок; (*в муз. інстр. і насосах*) *хлипавка*, *хлипак*, *хлипок*, *хлипець* – клапан.

Міститься в РУС-24–33 чимало понять, пов'язаних із нотною грамотою, іменників на позначення музичних творів, звуків, мелодій, різновидів співу тощо. Це переважно кодифіковані іншомовні терміни, для яких не характерна синонімія (*аплікатура*,

[158] Зауважимо, що в "Російсько-українському словнику" (2003 р.) за ред. В. В. Жайворонка (РУС-03) зафіксовано лише іменник "проводимость" (укр. провідність), термін "проводимый" відсутній у реєстрі.

бекар, *дієз*, *домінанта*, *інтервал*, *кварта*, *квінта*, *консонанс*, *лад*, *ма(д)жор*, *менует*, *ноктюрн* і (*герм.*) *ноктурно*, *нона*, *нота*, *партитура*, *партія*, *півтон*, *форшлаг*). Хоча зрідка трапляються й синонімічні варіанти (*мотив*, *голос*, *поспів*; *монодія*, *одноголос*; *омофонія*, *одноголосся*; *прелюдія*, *вступ*, *заспів*).

На відміну від попередніх словників початку XX ст.[159], у РУС-24–33 прислівникові одиниці на позначення музичних темпів, способів виконання мелодії – це й іншомовні терміни, і українські відповідники (*анданте*, *повагом*, *поволі*; *ларго*, *протяжливо*, *протягом*; *легато*, *звязно*, (*гал.*) *в'язано*; *ленто*, *повільно*; *модерато*, *помірно*; *престо*, *швидко*, *хутко*).

Небагаточисленна прикметникова лексика є переважно відіменниковою[160]: *гобойний*, *мінорний*, *партитурний*, *півтоновий* і *півтонний*.

Марковані дієслова музичної галузі – це відомі й маловідомі нині загальновживані лексеми з не зафіксованими в сучасних тлумачних і перекладних словниках термінологічними значеннями: *переводити*, *-ся* / *перевести* (рос. перекладывать / перекласть і перелагать / переложить); *передзначати* / *передзначити* (рос. предзначать / предзначить)[161].

---

[159] Наприклад, у СМУ і РУС-18, галузеву лексику яких ми вже розглянули раніше, до іншомовних назв музичних темпів у перекладних частинах подано лише українські відповідники-прислівники.

[160] Зафіксовано й кілька складних прикметників-термінів із першою числівниковою частиною: *двов'язний* (рос. двувязный), *однов'язний*, *одноребрний* (рос. одновязный). Ці слова відсутні в сучасних українських і російських словниках. Аналіз російських лексикографічних праць тлумачного типу кінця XIX – початку XX ст. допоміг з'ясувати, що згадані прикметники вживалися на позначення восьмої та шістнадцятої нот, а також відповідних пауз.

[161] Є в словнику й чимало дієслів на позначення гри на музичних інструментах та їх налагодження (*грати*; *вигравати*, *виграти*, *обгравати*, *обграти*, *обіграти*; *настроювати*, *строїти*, *налагоджувати*, *ладити*, *наладити*, *налагоджувати*, *налагодити*, *наладновувати*, *наладнувати*, *вилагоджувати*, *вилагодити*, *направляти*, *направити*; *переладжувати*, *переладити*, *переладнувати*, *перестроювати*, *перестроїти*; *підладжувати*, *підладити*, *підладновувати*, *підладнувати* тощо). У дужках перед цими одиницями зазначено, що йдеться про музичні інструменти.

Лінгвістична термінологія в РУС-24–33 переважно маркована позначкою “грам.” Із ремаркою “лінгв.” (здебільшого поняття фонетики) зафіксована незначна кількість слів. Основу цієї терміносистеми становлять іменники на позначення одиниць морфології і синтаксису. Чимало міститься прикметників (переважно відіменникових) і термінологічних словосполучень, які майже не відрізняються від сучасних. Цій лексиці, за незначними винятками, не властива синонімія.

Більшість одиниць є усталеними та відомими нині термінами на позначення частин мови (*вигук*, *дієслово*, *дієприкметник* і *причасник*, *дієприслівник*, *займенник*, *іменник* (*речівник*), *прийменник, прикметник, прислівник, числівник*), граматичних категорій (*вид* і *форма*, *відмінок*[162], *однина*, *множина*, *особа*, *спосіб*, *час*), частин слова (*закінчення*, *корінь*, *наросток*, *приросток* і *префікс*[163]), понять синтаксису й пунктуації (*інверсія*, *крапки* і *кілька крапок* – три крапки, *лапки* і *знаки наведення*, *підрядність*, *прикладка*, *пунктуація*, *речення*, *риска* – тире), понять фонетики і графіки (*гіятус* (*роззів*, *зіяння*), *голосівка*, *голосна*, *ідеограма*, *звук*, *назалізація* і *назалізування*, *приголосна*)[164] тощо.

Як уже зазначалося, прикметникова термінологія цієї галузі переважно відсубстантивна (*відмінковий*, *дієприслівний*, *займенниковий*, *кавзативний*, *кореневий*, *прийменниковий*, *приростковий*, *прислівниковий* і *адвербіяльний*). Зафіксовано й поодинокі дієслова: *дисимілюватися* і *розподоблюватися*, *підряджуватися / підрядитися* – підпорядковуватися і бути підпорядкованим.

Досить поширеною в проаналізованому матеріалі є друкарська термінологія. На відміну від розглянутих галузей, для друкарства характерна наявність значної кількості не лише іменників, а й дієслів (зокрема, і дієприкметників). Прикметникова лексика тут майже відсутня.

---

[162] Цікаво, що в назвах відмінків лише *давальний* подано зі словом *одмінок.*

[163] Ці варіанти в зазначеній послідовності подано в статті “приставка”, а ось до слова “префикс” наведено три відповідники: *префікс*, *приросток*, *при́ставка.*

[164] У складі іменників зафіксовано й терміни, відсутні в сучасних перекладних словниках, напр.: *притул* (рос. затвор, смычка), *перебій* (рос. перебой).

У складі іменників зафіксовано переважно відому дотепер лексику на позначення різноманітних друкарських предметів, пристроїв, шрифтів та ін. понять (*верстатка*, *відбиток* і *відбитка*, *гарт*, *гранка*, *каса*, *кегль*, *коректа*, *корпус*, *клямра*, *марзани*, *нонпареля*, *пагінація*, *петит*, *реал*, *складальня*), назв осіб (*складач*, *-ка*, *складальник*, *-ця*). Міститься в РУС-24–33 небагато одиниць, синонімами до яких є застарілі, маловживані чи не відомі зараз відповідники. Трапляються також найменування, не зафіксовані в сучасних загальномовних словниках. Напр.: *заставиця* (син. до *заставка*), *ляпса* (син. до *чорниш*), *середняк* (син. до *мітель*); *виправлювач, держальці* – штемпель, *медіоваль* – різновид друкарського шрифту тощо. Кодифікований нині поліграфічний термін *завод* у словнику марковано як русизм, натомість запропоновано низку еквівалентів: *пуск*, *наклад*, *відбій.*

Характерною особливістю друкарської термінології є наявність у її складі значної кількості віддієслівних іменників. Майже всі вони більшою чи меншою мірою вживані й тепер: *верстання*, *заверстування*, *заверстання*; *коректування*, *коригування*; *переверстування*, *перелаштовування*, *переверстання*, *перелаштування*; *правлення*, *виправлення*; *складання*, *набирання*; *приладжування*, *пририхтовування*, *приладження*, *пририхтування*.

Багато в розглядуваній царині, як уже було згадано вище, нараховується дієслівної лексики. Це здебільшого використовувані в сучасній поліграфії одиниці, багато з яких знайомі й пересічним мовцям: *відбивати / відбити*; *заверстувати / заверстати* (дієпр.: *зарахований*, *вирівняний*, *заверстаний*); *коректувати*, *-ся*, *коригувати*, *-ся*, *правити / виправити*, *бути скоригованим*, *скоректованим*, *виправленим* (дієпр.: *коригований*, *правлений*, *скорегований*, *скоректований*, *виправлений*); *переверстувати / переверстати*, *перелаштовувати / перелаштувати*, *попереверстувати*, *поперелаштовувати* (дієпр.: *переверстаний*, *перелаштований*) тощо.

Крім описаних галузей, у словнику зафіксовано чимало одиниць із математики (алгебри й геометрії), техніки. Досить поширеною є морська та військова лексика.

Математична термінологія в РУС-24–33 поєднує іменники, значну частину прикметників і термінологічних словосполучень, менше дієслів, переважно використовуваних дотепер. Досить поширеною є синонімія (здебільшого на позначення геометричних термінів), хоча синонімічних відповідників звичайно буває не більше двох.

У складі іменникової лексики зафіксовано багато кодифікованих понять (запозичених і українських термінів) із різних розділів та підрозділів математики (алгебри, арифметики, тригонометрії, геометрії тощо): *багатокутник*, *багаточлен* (*многочлен*, *поліном*), *вісь*, *ікосаедр* (*двадцятигранник*), *десятикутник*, *коноїд*, *координата*, *корінь*, *куб*, *мантиса*, *множення*, *множина*, *множник*, *модуль*, *октаедр*, *ордината*, *остача*, *парабола*, *периметр*, *площа*, *плюс*, *прогресія* та ін. Трапляються синонімічні назви, з яких лише одна стала загальноприйнятим терміном: *гіпотенуза*, *протилежник*; *катет*, *прямка*; *многократь*, *кратне число*; *перпендикуляр*, *прямовіс*, *простопад*, *прямець*; *півкружина*, *півкруговина*, *півокруг*, *півколо* тощо. Також наявні терміноодиниці, що нині мають правописні, родові або якісь інші відмінності: *диференціяля* (*рус. диференціял*); *діленик* (*гал. ділимок*) – ділене; *інтеграля*; *множеник* (*гал. множимок*) – множене; *нормаля*; *скосокутник* і *кривокутник* – косокутник тощо.

У складі прикметників чимало й похідних, і самостійних термінів, серед яких трапляються невідомі назви: *багатобічний*; *багатокутній*; *від'ємний*, *негативний*; *десятичний*, *десятковий*; *інтегральний*; *іраціональний*, *кратний*; *невимірний*; *незгідний* – несумісний; *некратний*; *нерівнобічний*; *нерозвивний* – нерозкладний; *неспростимий* – нескоротний; *одноциферний* – однозначний; *октаедричний*; *периметричний*.

На позначення математичних дій у РУС-24–33 зафіксовано переважно відомі терміни: *множити*, *-ся*, *помножати*, *-ся*; *підставляти*, *підставити*, *попідставляти*; *числити*, *обчислювати*, *обчислити*.

Техніка в досліджуваному матеріалі вирізняється з-поміж інших галузей тим, що містить у своєму складі чи не найбільшу

кількість невідомих (маловідомих) одиниць, які до того ж належать до різних частин мови (іменники, прикметники, дієслова). Частина зафіксованих одиниць нині вживається з іншими значеннями або відрізняється від нормативних термінів афіксально. Серед них є й складні слова: *буртувати / забуртувати* – припазовувати / припазувати; *димовідхожий*, *диморукавний* – димовідвідний; *заоліювати*, *наоліювати* – оліфити; *злучник* – сполучна муфта; *змійка* – змійовик; *мерсерувати / змерсерувати* – мерсеризувати; *окрайкострyгальний* – кромкострyгальний; *олія* (*на фарби*) – оліфа; *пароперегрійник* – пароперегрівник; *підкладень*[165] – підкладка (рейкова); *розподільник* – золотник; *розподільниковий* – золотниковий; *черевик* – башмак; *шапчук*, *каптур* – ковпак тощо.

Крім власне технічних термінів (лексика на позначення пристроїв, приладів, інструментів, механізмів і т. ін.), з ремаркою "техн." зафіксовано відомі й невідомі лексеми, які в сучасних словниках зараховано до будівельної термінології або подано без виокремлення термінологічних значень: *бетон*, *бетоновий*; *відлустуватися / відлуститися*, *відпластовуватися / відпластуватися* (ім.: *відлустування / відлущення*, *відпластовування / відпластування*) – відшаровуватися / відшаруватися, відлущуватися / відлущитися (ім.: відшаровування / відшарування, відлущування / відлущення); *вкривання* (*чардаком*) – опалубка; *копань* (у сучасних словниках – *рідко*) – котлован; *малопотужний*, *малопотужність*.

Також можна натрапити на слова, яких немає в російсько-українських перекладних словниках, а деякі з них відсутні й у сучасних російських лексикографічних джерелах. Напр.: *вальниця* (рос. лодыжка, лодыга), *димоспаління* (рос. дымосгораемость), *коржик* (рос. лепёшка), *начіпник* (рос. нашипник).

---

[165] Цей та інші технічні терміни містяться в "Новому політехнічному російсько-українському словнику" (НПРУС) М. Зубкова. Частину з них зафіксовано у складі синонімічних варіантів, а деякі є навіть єдиними перекладними еквівалентами. Очевидно, що автор словника використав матеріали лексикографічних праць перших років післяреволюційної доби.

Є в словнику, звісно, і частина технічної лексики, вживаної дотепер: *випарник*, *гайкоріз*, *голкотримач*, *і(и)скрогасник*, *каландр*, *карбюратор*, *комутатор*, *контролер*, *коробка*, *крекінг*, *кулак*, *мегафон*, *міканіт*, *ніпель* тощо.

Синонімія загалом не є поширеним явищем для техніки, хоча й трапляється тут: *віддача*, *відмова*, *відпора*; *колектор* і *збірник*; *глянцувати* і *сатинувати*; *мірник* і *вимірник* та ін.

Серед військової лексики зафіксовано найбільше іменників на позначення осіб, зброї, бойової техніки, споруд тощо, переважно відомих дотепер (*гармата*, *граната*, *єгер*, *командир* і *старшина*, *нищитель* і *винищувач*, *капонір*, *колона*, *парада* (парад), *партизан*, *похід*, *шанець*). Значно менше в РУС-24–33 міститься прислівникових одиниць і словосполучень, небагато подано прикметників та дієслів (*батальйонами*, *дефілювати*, *днювати*, *півескадронами*, *резервний*, *струнко*, *чотами* тощо). Досить поширена тут синонімія (*вартівник*, *чатівник*, *вартовик*, *чатовик*; *відступання*, *відступ*, *відхід*, *вертання*; *загін*, *ватага*, *затяг*; *кадет*, *корпусянець*; *пароль*, *гасло*, *слово*; *пост*, *чата*, *варта*; *становище*, *привал*, *причал*, *опочивок*, *спочинок*, *опочинок*, *перепочинок*).

Характерною особливістю військової галузі є й наявність у її складі суттєвої кількості застарілих назв, історизмів: *вагмайстер* (рос. вагмейстер); *заслін*, *заслона*, *щит*, *щиток*, *тур* (рос. мантелет); *жалонер*, *тичільник*, *тичіль*; *каптенармус*; *квартирмайстер* (квартирмейстер); *куртина*; *магазинка*; *осавул*, *осавула*, (*у турец. війську*) *ясавул*; *парапет*; *хорунжий*, *хоружий* та ін.

У складі морської лексики також переважають іменники. Прикметників та дієслів нараховується незначна кількість, небагато подано й сполучень слів. Зафіксовані субстантиви – це відомі (їх більшість), маловідомі чи невідомі назви на позначення осіб, плавзасобів, корабельного начиння, приладів, природних явищ та інших понять, пов’язаних із судноплавством (*баковий*, *(і)лляло*, *лаг*, *леєр*, *лекало*, *линь* – лінь, *ліхтер*, *лотлінь*, *лоцман*, *монітор*, *койка*, *кубрик*, *марс*, *марсель*, *мателот*, *не(й)тов* – натов, *норд* (напрямок і вітер), *норд-вест*, *норд-ост*, *північ*, *снасть* тощо).

Тут, як і у військовій галузі, можемо натрапити на чималу кількість застарілих найменувань (*голета* (рос. голет), *камелі*, *кап(е)р*, *каперство*, *кніпель*, *крейткамера* (рос. крюйткамера) та ін.). Трапляється синонімія, хоча й нечасто (*борт судна*, *облавок; вахта*, *сторожа*, *варта*; *держкий*, *нехи(с)ткий*, *стійкий* – остійний; *кнага*, *кнехт*, *стоян*; *хил*, *нахил*, *крен*).

Щодо дієслівної лексики, то досить цікавими, на нашу думку, є перекладні еквіваленти *нацурковувати*, *-ся* / *нацуркувати*, *-ся* (у сучасних словниках є лише дієслово *цуркувати* ‘скручувати цуркою що-небудь’) замість *надраювати*, *-ся* / *надраїти* (рос. надраивать, -ся / надраить, -ся). Нинішні відповідники зараз більше відомі як розмовні слова з іншою семантикою – ‘начищати до блиску’.

Решта царин, як бачимо зі статистичних даних, має значно менше маркованих лексем. Досить яскравою з-поміж них є будівельна галузь, що містить у своєму складі як добре відому та вживану дотепер, так і маловідому (діалектну, розмовну тощо) лексику. Здебільшого це іменники на позначення будівельних матеріалів, частин будівель і т. ін. Традиційно біля частини російських назв можемо знайти низку українських відповідників. Деякі не лише українські, а й російські назви відсутні в сучасних перекладних загальномовних словниках: *довжик*, *легар* (*лежак*, *бантина*) – рос. легель; *лег(ґ)ар* (*ліг(ґ)ар*) – рос. лаг; *лежень* (*підвалина*, *ле(і)г(ґ)ар*) – рос. лежень; *замок* і *зруб*, *кроква*, *накіт*, *насад* (*насадка*), *наріжниця*, *настил* (*насти(і)лка*, *настілля*), *окладина* (*платва*, *мурлата*) – рос. мурлат (мурлатина)[166]; *перекладка* (*поперечка*, *поперечний брус*), *слиж* тощо.

Зафіксовано тут зовсім мало й дієслівної лексики, що відома здебільшого навіть тим носіям мови, які ніякого стосунку до сфери будівництва не мають. Щоправда, використовуємо згадані дієслова частіше не в поданих значеннях. Наприклад: *заправляти* / *заправити*, *вмуровувати* / *вмурувати*, *вмазувати* / *вмазати* (у

[166] Порівняймо з іншою словниковою статтею: Ма́уерлат, *архит.* – мурла́та.

стіну); *надовбувати* / *надовбати перекладку* (*поперечку*, *поперечний брус*).

Дуже близькою до будівельної є архітектурна лексика, яку в різних лексикографічних джерелах навіть по-різному позначають. Одиниць із ремаркою "архит.", як можемо бачити з таблиці (див. табл. 3.3), десь на третину менше, аніж із ремаркою "строит.". Як і в будівництві, в архітектурі переважає іменникова лексика. Це назви на позначення архітектурних споруд чи їхніх частин, оздоблювальних елементів тощо. Переважна кількість зафіксованих слів міститься і в сучасних словниках, енциклопедіях та в інших джерелах (*гриф*, *колонада*, *метопа*, *модильйон*, *модуль*, *перистиль*, *пілон*, *пояс* і *опасання*). Іноді до іншомовних термінів автори пропонують власне українські відповідники: *контрфорс* (*пристінок*, *підпора*). Зрідка трапляються невідомі та не зафіксовані в інших джерелах відповідники (напр.: *шрубність*, *шрубування* – волюта)[167]. Частина термінів, порівняно з кодифікованими тепер, має правописні або граматичні відмінності (*гапсида*, *консоля*, *кронштайн*, *меандер*, *пілястер*). Деякі з виявлених іменників більше відомі як загальновживані слова, іноді навіть з іншою семантикою: *виступ* (рос. выпуск); *лиштва* (рос. выкружки); *рівчачок*, *жолобок* (рос. выемка и выем; голькель); *опора*, *підпора*, *опертя*; *причілок*, *піддашок*, *піддашшя*, (*над тином*) *острішок* (рос. зонт); *проріз* тощо.

Отже, академічний "Російсько-український словник" за редакцією А. Кримського та С. Єфремова містить у реєстрі суттєву частину фахової лексики – і відомої, і невідомої нині. Багато слів має правописні, словотвірні, семантичні, стилістичні відмінності. У різних царинах спостерігається неоднакове співвідношення кодифікованої та некодифікованої лексики, питомої та запозиченої.

Досить часто сучасні відповідники відрізняються від поданих у РУС-24–33 граматичним родом. Хоча варто зауважити, що в деяких регіонах України, зокрема на Черкащині, у розмовному

[167] Цікаво, що в СУМ-11 є дієслово *шрубувати* як діалектний відповідник слова "загвинчувати".

мовленні також трапляються слова, які вживають (чи вживали раніше) в жіночому, а не в чоловічому роді. Таким словом є, наприклад, іменник *літра.* Зрідка буває і навпаки: у РУС-24–33 слово подане в чоловічому роді, а сьогодні в розмовному мовленні його вживають у формі жіночого роду. Прикладом може бути лексема *мазута* (мазут).

3.4. Фахова лексика в перекладних загальномовних словниках 1917–1933 років: спільні та відмінні риси

Незважаючи на те, що розглядувані лексикографічні джерела одного часового періоду (або навіть року видання), у поданні лексики, зокрема термінологічної, є не лише спільні, але й досить багато відмінних рис.

Головні спільні риси такі:

1) різноманіття українських відповідників до одного російського терміна (найпоширенішою, за нашими спостереженнями, синонімія є в РУС-24–33);

2) використання галузевих ремарок;

3) найширшою за кількістю лексики у всіх словниках є біологічна галузь (зафіксовано велику кількість номенклатурних одиниць);

4) намагання поряд із запозиченими термінами фіксувати власне українські варіанти: *апеляція*, *пересуд* (РУС-18); *гігрометр*, *вохкомір* (РУС-18); *аеронавтика*, *повітроплавба* (РУС-24–33); *гіпотенуза*, *протилежник* (РУС-24–33); *діябет*, *цукриця*, *цукрівниця* (РУС-24–33) і т. ін. Зауважимо, що в СМУ дуже часто відомі тепер іншомовні одиниці взагалі відсутні, напр.: *вушко* (передсердя); *косина*, *перекутня* (діагональ); *прямка*, *прилежник* (катет); *тятива* (хорда) тощо. Загалом найбільше запозичених загальновідомих тепер термінів містить РУС-24–33.

Попри перераховані спільні ознаки в поданні галузевої лексики, досліджувані словники, як ми вже зауважували, мають і чимало відмінностей. Найпомітнішими з них є такі:

1) різнобій у написанні низки слів, зокрема й термінів: *авдитория* (СМУ) і *авдиторія* (РУС-18, РУС-24–33); *авіация* (СМУ) і *авіяція* (РУС-24–33); *анальогія* (СМУ) і *аналогія* (РУС-18, РУС-24–33); *архитектор* (РУС-18) і *архітектор* (РУС-24–33); *ґазетяр* (СМУ) і *газетяр* (РУС-18, РУС-24–33); *ґеометрия* (СМУ) і *геометрія* (РУС-24–33); *експлоататор* (РУС-18), *експльоататор* (СМУ) і *експлуататор* (РУС-24–33); *свят-вечір* (СМУ) і *с(ь)в'ят-вечір* (РУС-18) і под.;

2) різні словотвірні афікси в багатьох лексемах, наприклад в особових назвах, найменуваннях пристроїв, приладів і т. ін.: *боргівник* (РУС-18) і *боргувальник* (РУС-24–33); *вегетарист* (СМУ) і *вегетаріянець* (РУС-24–33); *виправляч* (РУС-18) і *виправлювач* (РУС-24–33); *водогрійник* (СМУ) і *водогрій* (РУС-24–33), *грошопідробник* (СМУ) і *грошороб* (РУС-18) тощо;

3) суттєво більше галузевих ремарок та ширше маркування біологічної номенклатури в РУС-24–33;

4) помітне переважання термінологічних словосполучень у РУС-24–33;

5) оскільки термінологія ще не була цілком унормованою, у досліджуваних лексикографічних працях досить часто можемо помітити неоднакові українські відповідники до низки російських термінів або різні позиції тих самих терміноодиниць у запропонованих синонімічних рядах (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Українські відповідники до російських слів-термінів у СМУ, РУС-18 і РУС-24–33

	СМУ	РУС-18	РУС-24-33
Реєстрове слово (рос.)	Перекладні відповідники (укр.)		
архитектор	будівник, будівничий	архитектор, будівник, будівничий	архітектор, архітект, будівничий, будівник
бухгалтерия	рахівництво	–	бухгальтерія
грипп	хрипка	жаба, хрипка	грипа, інфлюенца
гортань	дишиця, гортанка, горлянка	гортанка, горлянка	гортань, гортанка, горлянка
дифтерит	обклад, обкладки	обкладки, обклад, ґулі, завалки, дифтерит	обклад, обкладки, завалки, дава, ґулі, (*научн.*) дифтерит
домкрат	підойма	–	домкрат, важіль
желтуха	жовтяниця	жовтяниці, жовтянка	жовтяниця *і* жовтяниці, жовтячка, жовтільниця

Продовження табл. 3.4

закись	закис	закис	закис, недокис
катет	прямка, прилежник	–	катет, прямка
кронштейн	кремпілець	–	кронштайн
лимфа	пасока	пасока	лімфа, сукровиця, сукроватиця, пасока
магнит	маґнес	маг(ґ)нит, маґнес, морське залізо, тягунець	магнет
марганец	–	марганець	манган
междометие	оклик, виклик, викрик	–	вигук
меридиан	південник, полуденник	південник, меридіян	меридіян, південник, полуденник
несклоняемый	невідмінний	невідмінний	невідмінюваний
параллель	рівнобіжник, рівнолижник	рівнолежник, рівнобіжник	паралеля, рівнолежник, рівнобіжник

Продовження табл. 3.4

подшипник	підчіпок, підшийник	підчіпок, підшипник	підчіпок, підчіпник, підшийник, вальниця

Отже, як бачимо, аналізовані словники в поданні термінологічної лексики, крім спільних, мають низку суттєвих відмінних рис. Зокрема, трапляється неоднакове написання, різний переклад тих самих термінів, наявність або відсутність маркування тощо.

Варто зауважити, що деякі відмінності, зокрема неусталеність правопису, відбилися не лише на галузевій, а й на загальновживаній лексиці.

Досліджений матеріал яскраво демонструє наявне в мові явище варіантності, що більшою чи меншою мірою виявляється в різні періоди її розвитку. «Варіантність, – як зазначає Т. Коць, – була невід'ємним елементом історії української літературної мови. Часи активних суспільних змін завжди спричинювали пошук нових форм для позначення реалій позамовного світу. Велику кількість варіантів демонструвала мовна практика періодичних видань кінця XIX – початку XX ст., що пов'язано з розширенням функціональних можливостей мови і з неусталеністю літературної норми в той період мовного розвитку»[168].

Термінознавиця І. Кочан констатує, що хоча синоніми в термінології – явище небажане, а в науковій мові їх намагаються уникати, проте вони все одно існують. За словами дослідниці, «це

[168] Коць Т. А. Публіцистичний стиль в українській літературній мові кінця XIX – початку XXI ст.: нормативно-аксіологічний аспект. Дис. … доктора філологічних наук. К., 2019. С. 78–79.

свідчить, передусім, про стан становлення терміносистем»[169]. Однак, на переконання І. Кочан, «мова сама регулює вибір одного терміна із синонімічних пар»[170].

Здійснюючи перевидання найкращих лексикографічних праць 1917–1933 років, їхні упорядники також наголошують на правописних, словотвірних, акцентуаційних та інших розбіжностях із сучасними мовними нормами й застерігають від бездумного використання різних джерел минулих років. Скажімо, щодо академічного "Російсько-українського словника" (1924–1933 рр.) В. Бріцин та П. Гриценко зауважують, що «це віддалена в часі сторінка в пошуках правописної гармонії української літературної мови, звідси – закономірні незбіжності із сьогоденним правописом. Це ж стосується й наголошування та формотворення, унормування яких за майже століття мало свої особливості. Усе це має слугувати застереженням, аби не сприйняти РУС як взірець для суцільних змін норм сучасної української літературної мови»[171].

[169] Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології"*. 2008. № 620. С. 17.
[170] Там само. С. 17.
[171] Бріцин В. М., Гриценко П. Ю. Нове життя класичної лексикографічної праці… С. 428.

4. СЛОВНИКАРСТВО 1917–1933 РОКІВ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО, ЛЕКСИКОГРАФІЮ І ТЕРМІНОГРАФІЮ

Українська лексикографія післяреволюційного часу, а особливо 20–30-х років ХХ ст., безсумнівно, має значний вплив на сучасне мовознавство, лексикографію та термінографію. Низка нинішніх науковців, дослідників термінологічної лексики (і мова не лише про лінгвістів) у своїх працях намагається привернути увагу фахівців та громадськості загалом до невиправданих, на їхню думку, запозичень. Чимало іншомовних одиниць вони пропонують замінювати питомими українськими відповідниками, що їх фіксують передовсім лексикографічні джерела початку минулого сторіччя. Пуристичні тенденції потроху відбиваються і на сучасному словникарстві. Чимало "призабутих", "тавруваних", штучно обмежених у вживанні (або навіть таких, що просто не прижилися) слів сьогодні повертають до реєстрів загальномовних та термінологічних словників.

4.1. Українська термінологія та наукові дискусії у XXI столітті

Як відомо, дослідження термінологічної лексики, з'ясування її характерних ознак, тенденцій розвитку, творення тощо є важливим і досить непростим мовознавчим питанням[172].

Нині наукові проблеми, пов'язані з унормуванням української термінології, зводяться, зокрема, до суперечок довкола нових, а також старих (останніми роками навіть частіше) запозичень з

[172]Лінгвістично-інформаційні студії: праці Українського мовно-інформаційного фонду НАН України: у 5 т. Т. 3: Тлумачна лексикографія. Кн. 3: Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах / В. А. Широков, Л. О. Симоненко, Н. В. Стратулат, Л. М. Томіленко, Л. Л. Шевченко. Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2018. С. 124.

інших мов. Скажімо, на недостатньому висвітленні в українському правописі проблем написання нової лексики іншомовного походження наголошують Є. Карпіловська та Л. Кислюк[173].

Дискусії про потрібність / непотрібність іншомовних слів не нові, тривають вони вже впродовж тривалого часу. «Питання теорії і практики запозичень, – зазначає О. Стишов, – постійно перебувають у полі зору лінгвістів, і інтерес до їх дослідження продовжує зростати, при цьому мовні контакти розглядаються як один із найважливіших чинників, що впливають на зміни і розвиток окремих мов»[174].

Одні дослідники позитивно сприймають запозичення, переконуючи, що вони збагачують мову. Другі – різко негативно, вважаючи їх потужним джерелом забруднення мови-реципієнта. Треті (яких, за нашими спостереженнями, найбільше) прагнуть дотримуватися в цьому питанні золотої середини.

Приміром, ще В. Самійленко пропонував щодо чужомовних слів дотримуватися такого принципу: «не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без міри»[175]. Термінологічним комісіям автор радить не перейматися тим, щоб усю іншомовну термінологію перекладати. «Принцип сей, – на думку В. Самійленка, – дуже небезпечний. Звичайно, зробити таку революцію в мові ми спроможемся, виженем з мови всі барбаризми < …>, то будьмо певні, що через десяток років та наша спеціяльна мова зробиться архаїчною. Бо мине кілька років і те, що ми тепер творимо здебільше похапцем, стануть творити інші органічно, шукаючи кращого вислову для своїх ідей, котрі вони творитимуть або переноситимуть, пропускаючи через призму свого індивідуального розуму»[176]. Також В. Самійленко вважав, що ніякої шкоди

[173] Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Рекомендації щодо усунення суперечностей і прогалин у чинному правописі слів іншомовного походження. *Українська мова*. 2023. № 2. С. 85–86.

[174] Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. С. 240.

[175] Самійленко В. Чужомовні слова в українській мові. Київ: Шлях, 1918. С. 2.

[176] Там само. С. 4.

запозичені слова нашій мові не несуть, натомість у перекладі «завше є небезпека неточности, невідповідности слова обсягу поняття»[177].

Питаннями гармонійного розвитку української термінології переймається і сучасний мовознавець П. Селігей. Зокрема, науковець слушно зазначав, що «в науковій лексиці співіснують чуже й питоме, інтернаціональне й національне. Перший складник єднає її з міжнародними стандартами, другий виявляє її самобутність, зберігає народний характер. Доведено, що для повноцінного розвитку термінології важливо дотримуватися рівноваги цих двох складових, тобто враховувати як зарубіжні здобутки, так і національні традиції. Отже, в українській мові на рівноправних засадах мають побутувати терміни як запозичені із західноєвропейських мов чи утворені з греко-латинських елементів, так і посталі на ґрунті питомих (слов'янських) словотвірних засобів. Нехтування тієї чи іншої складової може зашкодити усталенню термінології, порушити її органічність, загальмувати розвиток наукового стилю»[178].

На думку Л. Симоненко, сучасне запозичання термінів зумовлене як позамовними, так і мовними чинниками. Позамовні – це тісні контакти народів різних країн, а також данина моді, яка виявляється у вживанні іншомовних слів, навіть за наявності власне українських. «Серед власне мовних обставин, що сприяють входженню запозичень з інших мов, – за словами дослідниці, – є потреба збереження мови в стані комунікативної придатності, потреба в заповненні мовних лакун та поповнення певних терміносистем, засвоєння іншомовних слів через брак відповідних лексем в українській мові»[179].

---

[177] Там само. С. 4.

[178] Селігей П. Питоме і чуже в термінології: гармонія чи конфлікт? *Вісник НАН України*. 2007. № 9. С. 20.

[179] Симоненко Л. О. Проблема неологізації сучасного українського термінофонду. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч 1. С. 18

Попри стриману позицію більшості вчених, є немало досить радикально налаштованих українських науковців, які виступають не лише проти сучасних тенденцій надмірного запозичання іншомовної лексики, але й роблять спроби "ревізувати" засвоєну раніше, усталену тепер термінологію.

Скажімо, В. Моргунюк, М. Гінзбург[180] та інші термінологи (здебільшого не гуманітарії) уже багато років доводять неприродність для української мови багатьох кодифікованих термінів (насамперед запозичених), зокрема й поширених, загальновідомих та часто вживаних нині навіть поза науковою цариною. Наприклад, замість слова *поняття* (як неукраїнського за змістом) науковці пропонують уживати лексему *утямок*, покликаючись між іншим і на РУС-24–33. Однак зауважимо, що в згаданому лексикографічному джерелі слово *утямок* розташоване аж четвертим, навіть після слова *поняття* (*розуміння*, *поняття*, *тяма*, ***утямок***, *тямок*). Тож покликання на цей словник є, на наш погляд, не зовсім коректним, оскільки в передмові (про це ми вже згадували раніше) чітко зазначено, що «після кожного російського слова подається попереду те українське слово, котре найбільше вживається в літературній українській мові і найближче віддає собою точний зміст російського слова»[181].

Крім спроб повернути до активного вживання частини галузевої лексики, зафіксованої в перекладних словниках початку XX ст., спостерігаються намагання замінити звичні іменники на -нн(я) утвореннями на зразок *запозичини* (запозичення), *значина* (значення), *питанки* (питання), *повідомини* (повідомлення), *пояснини* (пояснення), *речиво* (речення) тощо.

---

[180] Див., напр.: Гінзбург М. Класифікування та гармонізування утямків (понять), пов'язаних з процесами. *Проблеми української термінології:* зб. наук. праць XVI міжнар. наук. конф. (м. Львів, 1–3 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 3–18; Моргунюк В. Про невмотивованість українського терміна "поняття" на познаку одиниці думки. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології"*. 2012. № 733. С. 29–33.

[181] Редакція. Переднє слово… С. 9.

І. Кочан раніше також наголошувала на тому, що не всі пропозиції щодо заміни іншомовних термінів питомими (як узятими із джерел минулих років, так і новостворениими – *Л. Т.*) є вмотивованими, напр.: *мнясак* – саркома; *легенниця* – пневмонія; *бугорчатка* – туберкульоз; *серцезнавець*, *серцівник* – кардіолог; *сечівничник*, *сечознавець* – уролог тощо. Як зауважує мовознавиця, «національні відповідники порушують принцип терміносистеми, розпорошують її, водночас міжнародні компоненти дозволяють уніфікувати слова-терміни, надати їм системотвірних ознак»[182].

Не один рік точаться дискусії і довкола графічного оформлення деяких іншомовних термінів. Скажімо, загальновідомі лексеми *магніт* і *хімія* та похідні від них одиниці деякі науковці пропонують уживати з літерою “е” замість “і” (*магнет* і *хемія*). Наводячи приклади з інших мов, дослідники-реформатори доводять доцільність таких змін[183].

Протилежної думки дотримується М. Вакуленко, який вважає «спроби змінити написання давно засвоєних українською мовою термінів *магніт* і *хімія* на “етимологічно правильне”»[184] недоцільними. Свою позицію та аргументи на користь “старих” лексем автор викладає на сторінках монографічного дослідження, присвяченого українській термінології[185].

Зауважимо, що правописні дискусії – це не ознака нашого часу. Запеклі суперечки щодо написання частини слів, зокрема й

---

[182] Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами… С. 18.

[183] Див., напр.: Блудша М. Гніздо термінів на позначення явищ, пов’язаних із магнетизмом, за термінологічними словниками XX сторіччя. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”*. 2008. № 620. С. 182–192; Сіренко О. Г., Кузишин О. В., Шеленко Н. Е. Чому хемія, а не хімія? *Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника*. *Сер. Хімія*. 2008. Вип.VI. С. 93–103.

[184] Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. С. 222.

[185] Там само. С. 222–227.

галузевої лексики, точилися і на початку XX ст. У цьому можна переконатися, переглянувши наукові публікації минулих років[186].

Що ж до аналізованого матеріалу, то тут можемо спостерігати неузгодження та неусталеність правопису згаданих вище термінів і їхній похідних, напр.: *хемія*, *хемік*, *хемичний*, *хемично* (у СМУ); *хи(е)мія*, *химик*, *хемик*, *хи(е)мічний*, *хи(е)мічно* (у РУС-18); *алхімія*, *алхімик*, *алхімічний*, *мікрохімія*, але *зоохемія* і *зоохемічний* (у РУС-24–33).

---

[186] Для підтвердження наших слів наведемо уривки з правописних дискусій А. Кримського та С. Смаль-Стоцького:

1) «З такою самою упертістю сильніша половина конференції намагалася нам накинути польський спосіб вимовляння чужого l (та й грецької ламбди). Найзвичайніші, всім відомі, широко вживані слова, такі як “баласт”, “лабораторія”, “платформа”, “плантація”, “бланк”, “блок”, “блокада”, “локомотив” <…>, де і ми, і росіяни, і серби, і болгари маємо склади “ла”, “ло”, “лу”, сильнішая половина конференції намоглася провести в тій вимові, яка властива полякам, себто з “ля”, “льо”, “лю”: “баляст, ляборатория, плятформа, плянтація, блянк, бльок, бльокада, льокомотив <…>. Таким чином через перевагу двох голосів цілком чужа й дика для нас вимова перейшла, мовляв, як постанова конференції. Формально – це була таки постанова конференції, а внутрішньо-справедливою залишалася заява Є. І. Касяненка-Ларика (редактора “Вістей”): “Не можна силувати людей писати так, як встановлює некваліфікована більшість”» (Кримський А. Д-р Смаль-Стоцький. Правописна справа [Рецензія]. *Записки Істор.-філологічного відділу*. 1927. Кн. XII. Режим доступу: https://zbruc.eu/node/85975 (дата звернення: 21.12.2023)).

2) «І Шевченко написав поему “Великий Льох”, а не “Лох”! І вимова “льох“ не є нам ані чужа, ані дика! Вона і не польська, а своя, українська, на протязі століть в своїх українських школах засвоєна, принята і в народі поширена. Тому в словах, що хто говорить льогіка, ідеольогія..., “корчить із себе польського пана”, мусить кожний відчути несмачне, демагогічне троюдження. Аргумент, що Росіяни, Серби і Болгари, мовляв, мають на тім місці склади “ла”, “ло”, “лу” – для української мови і вимови не є ніяким аргументом, бо українська літературна мова має свої звуки, свої звукові закони, свої звички, свою власну історію, свою традицію» (Смаль-Стоцький С. Звідомлення акад. Кримського про правописну Конференцію. *ЛНВ*. 1928. Т. XCVI, кн. 7–8. Режим доступу: https://zbruc.eu/node/85976 (дата звернення: 21.12.2023)).

Не можемо не погодитися із зауваженням Л. Симоненко, що «прагнучи залучити набутки праць ІУНМ до сучасного термінофонду, термінологи “нової хвилі” часто забувають про попередні понад вісім десятиліть розвитку мови»[187]. І як наслідок – «словники, укладені на таких крайніх засадах, матимуть цінність скорішe лише для фахівців з історії мови»[188].

Як слушно зазначає польський дослідник П. Жмігродзький, «використання чіткої та однозначної термінології, однаково зрозумілої для всіх, потрібне для належної та ефективної комунікації між фахівцями певної дисципліни, а також у середовищі людей, пов’язаних спільною практичною діяльністю (нею певною мірою є лексикографія як процес створення словників). Термінологія також має відбивати сучасний стан наукової дисципліни та відповідати актуальному ступеню розвитку предмета її вивчення. Крім того, правильно побудована й визначена термінологія дає змогу краще зрозуміти суть досліджуваних явищ»[189].

На основі проведеного корпусного аналізу лексичної варіантності в українській пресі 20–40-х рр. ХХ ст. М. Шведова робить висновок, що «сучасні мовознавці, які прагнуть повністю вивести за межі літературної норми форми, що стали частотнішими в радянський період, але були в текстах і до впровадження радянської політики наближення української мови до російської <…>, роблять саме те, що закидають “русифікаторам”: авторитарно втручаються у структуру мови»[190].

Отже, незважаючи на значну кількість наукових, навчальних, довідкових і т. ін. праць, у сучасному українському термінознавстві досі маємо безліч реальних, а також надуманих проблем,

---

[187] Симоненко Л. О. Українське термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ ст.: стан і перспективи розвитку. *Мовознавство*. 2018. № 3. С. 45.

[188] Там само. С. 45.

[189] Żmigrodzki P. O potrzebie nowej systematyzacji terminologii (meta)leksykograficznej. Na marginesie prac nad Wielkim słownikiem języka polskiego PAN. *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique*. 2020. LXXVI. S. 196.

[190] Шведова М. О. Лексична варіантність в українській пресі 1920–1940-х років і формування нової лексичної норми (корпусне дослідження). *Мовознавство*. 2021. № 1. С. 32.

пов'язаних як із унормуванням (перейменуванням) нової запозиченої лексики, так і адекватною заміною невиправданих скалькованих або зрусифікованих термінів.

Також варто додати, що деякі мовознавці (зокрема О. Литвин) переконані, що з 90-х років XX ст. і донині українська термінологія зазнала багатьох позитивних змін. Проте, як слушно зазначає дослідниця, «процеси її внормування та вдосконалення непрості, і після кількох десятиліть вимушеного "наближення мов" не відбуваються швидко та злагоджено, що частково зумовлено розбіжностями в поглядах науковців, консерватизмом, а також позалінгвальними чинниками»[191].

4.2. Перекладні російсько-українські словники 1917–1933 років і сучасна лексикографічна практика

Не лише мовознавці, термінознавці, а й чимало нинішніх словникарів у процесі укладання нових лексикографічних довідників використовують перекладні джерела 1917–1933 рр. Особлива увага вчених-лексикографів спрямована на академічний РУС-24–33. Деякі слова цілком природно повертаються до сучасних словників, оскільки їх уживають самі носії мови й нині, інші одиниці (переважно некодифіковані терміни) зацікавлені ентузіасти намагаються відродити штучно, наштовхуючись таким чином як на підтримку, так і на критику громадськості.

Багато слів, запозичених із лексикографічних праць початку минулого століття, міститься, приміром, у "Великому тлумачному словнику української мови" (2005 р.) за редакцією В. Бусла (ВТСУМ). Однак, варто зауважити, що зафіксовані вони переважно з обмежувальними ремарками ("діал.", "зах.", "заст.", "рідко" тощо).

[191] Литвин О. Г. "Репресовані терміни" в перекладних словниках українських термінологічних шкіл. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія "Філологічні науки"*. 2021. № 1 (21). С. 285.

Крім ВТСУМ, частину лексичного матеріалу з довідників початку ХХ ст. вміщують й інші сучасні лексикони, зокрема загальномовні перекладні словники. На цей факт указують самі лексикографи. Скажімо, до роботи над чотиритомним академічним російсько-українським словником (РУС-IV), «щоб якнайширше охопити різні групи слів української мови як корпусу перекладної мови»[192], залучено між іншими й такі лексикографічні джерела: “Словарь української мови” в 4 т. за ред. Б. Грінченка (1907–1909), “Російсько-український словник” за ред. А. Кримського та С. Єфремова, “Російсько-український словник” С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918), “Словник московсько-український” В. Дубровського (1918) тощо[193].

Значне зацікавлення лексикографічною спадщиною початку минулого століття, а також оцифрування і викладення у вільний доступ цих джерел посприяли тому, що в мережі почали з’являтися так звані клони давніх словників. Ба більше, навіть поза межами нашої держави. Наприклад, зробивши в гуглі пошук якогось слова, що міститься в РУС-24–33, можемо натрапити на перекладну лексикографічну працю нібито 2013-го року. Якщо ж переглянемо її словникові статті, то відразу зрозуміємо, що це довідник не XXI ст., а матеріали з “Російсько-українського словника” (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова, а в деяких місцях ще й з якихось інших джерел.

Порівняймо на прикладі конкретних лексем уміст “Русско-украинского словаря” на сайті academic.ru[194], під словниковими статтями якого зазначено, що це лексикографічна праця 2013-го року, і РУС-24–33.

---

[192] Самойлова І. Інформаційна структура українських еквівалентів у перекладному словнику. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 27.

[193] Там само. С. 28.

[194] Режим доступу: https://russian_ukrainian.academic.ru/ (дата звернення: 22.12.2023).

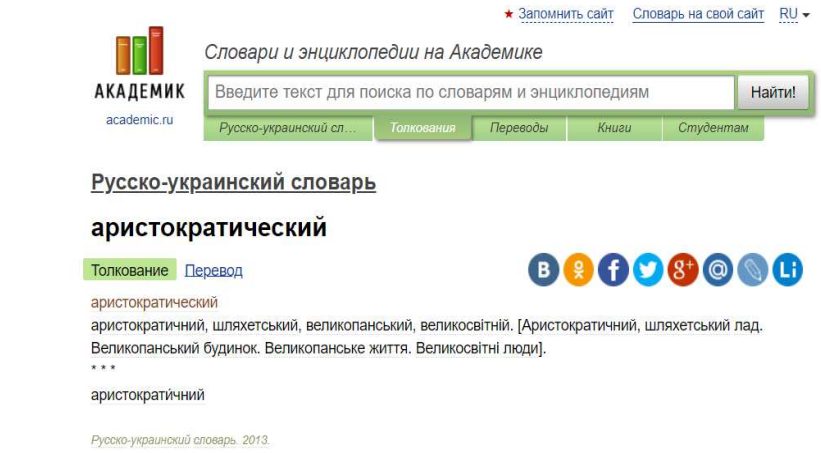

Рис. 4.1. Стаття “аристократический”. Русско-укранский словарь. 2013.

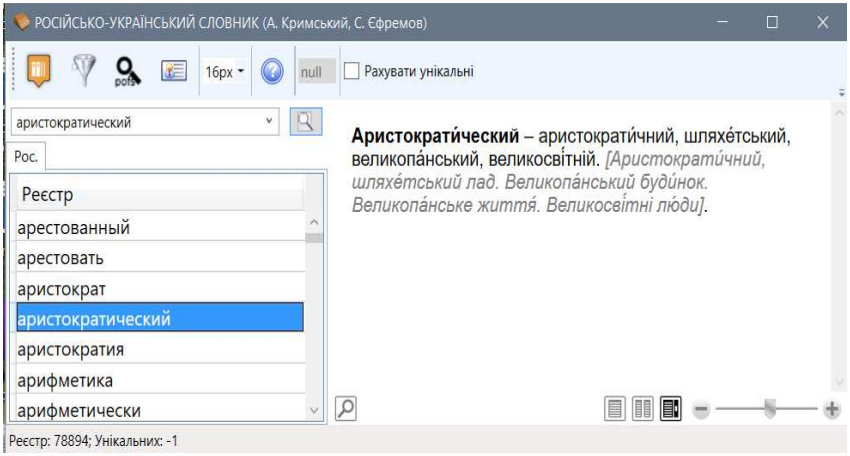

Рис. 4.2. Стаття “аристократический”. Цифрова лексикографічна система “Російсько-український словник” (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова

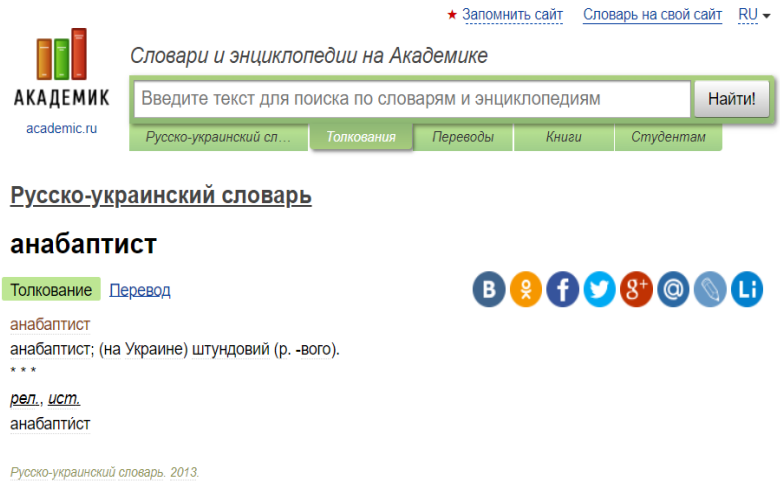

Рис. 4.3. Стаття “анабаптист”. Русско-укранский словарь. 2013.

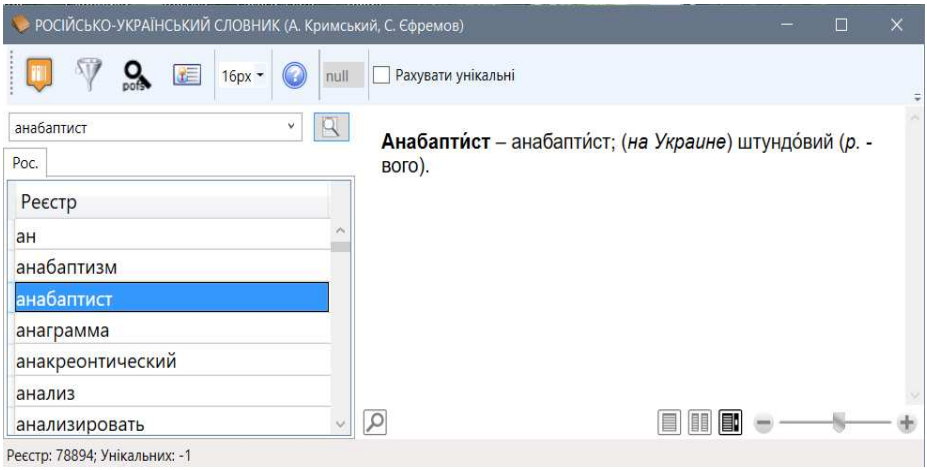

Рис. 4.4. Стаття “анабаптист”. Цифрова лексикографічна система “Російсько-український словник” (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова

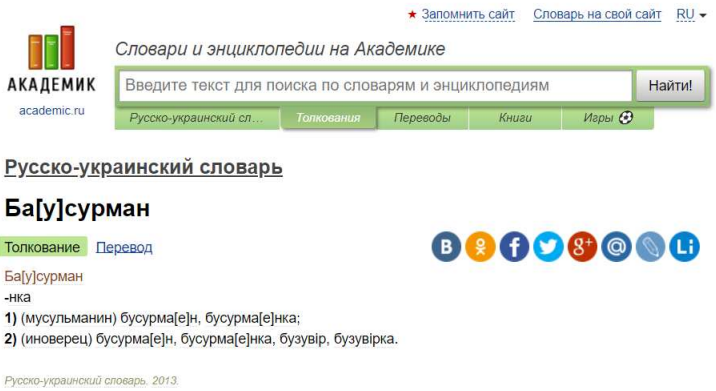

Рис. 4.5. Стаття “ба[у]сурман”. Русско-украинский словарь. 2013.

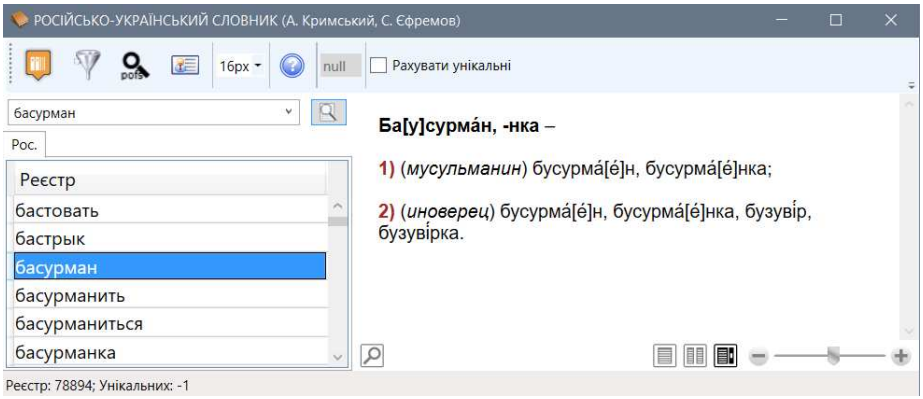

Рис. 4.6. Стаття “ба[у]сурман, -нка”. Цифрова лексикографічна система “Російсько-український словник” (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова

Отже, як можемо бачити з наведених прикладів, словникові статті дослівно, разом із коментарями та ілюстраціями авторів РУС-24–33, потрапили до так званого нового словника.

4.2.1. Інноваційні терміни в сучасних загальномовних і термінологічних словниках: нове чи добре забуте старе?

Трохи вище вже було наголошено на тому, що останніми роками дедалі помітнішими стають спроби частини науковців, насамперед фахівців-нелінгвістів, ревізувати кодифіковану раніше термінологію. При цьому потік нової іншомовної лексики, яка потребує негайного внормування (чи перейменування?), залишається здебільшого поза увагою цих дослідників. Настанови щодо заміни низки усталених термінів новостворюваними або "запозиченими" з праць минулих років одиницями можемо побачити не лише в різноманітних наукових розвідках, навчальних матеріалах тощо. Практичну реалізацію подібних настанов репрезентує частина лексикографічних джерел XXI ст.

Наприклад, у деяких сучасних перекладних (насамперед термінологічних) словниках поряд зі звичними термінами можемо натрапити на маловідомі українські відповідники, яких не знайдемо, гортаючи сторінки більшості лексикографічних праць XX – початку XXI ст. Таким джерелом є, скажімо, згаданий у попередньому розділі "Новий політехнічний російсько-український словник" (НПРУС) М. Зубкова. У передмові до нього автор, схвалюючи напрацювання словникарів початку XX ст., висловлює жаль із приводу неправильного шляху розвитку нашої термінології: «На жаль, до сьогодні українська термінологія ще не стала вповні національною, попри плідне подвижництво лексикографів-попередників 20–30-х років минулого сторіччя»[195].

Автор НПРУС також стверджує, що «покручами, які жодним чином не причетні до української мови, натоптано більшість сучасних словників, підручників і наукових журналів»[196]. Натомість свою працю лексикограф характеризує так: «Повернення до

[195] Зубков М. Г. Від укладача. У кн.: *Новий політехнічний російсько-український словник*. Х.: Гриф, 2005. С. 3.
[196] Там само. С. 3.

національних витоків, очищення рідної мови від чужомовних нашарувань стали тим наріжним каменем, на якому вибудовано перекладну (українську) частину Словника»[197].

У згаданому довіднику зафіксовано низку "нових-старих" технічних термінів, які містяться і в РУС-24–33, напр.: *збірник* (колектор), *злучник* (муфта), *каптур* (ковпак), *копань* (котлован), *наріжниця* (наріжник), *підкладень* (підкладка), *хідень* (марш) тощо.

Матеріали лексикографічних джерел попередніх епох, зокрема СМУ, представлені в "Російсько-українському медичному словнику з іншомовними назвами" (РУМС). Перелік використаних джерел, із-поміж яких ми знайшли й досліджуваний довідник В. Дубровського, подано в кінці РУМС.

Щодо української частини своєї праці С. Нечай зауважує: «Дуже багато медичних термінів (лікарських назв) у цьому словнику можуть здатися новими, дивними та, може, інколи навіть чудернацькими. Але якщо ми хочемо відродити нашу мову, то іншого шляху немає. Зрозуміло, що не все подане приживеться, але треба робити спроби відшукати старі або створити нові наші власні назви»[198]. Попри сказане, автор словника все-таки визнає, що «Москва залишилася далеко позаду в нашому поступові у Великий Світ. Тому у розбудові своїх назв і називництва ми вже не повинні зважати на те, як це звучить у них, і якщо виявиться, що так само, то не годиться нам із переляку вигадувати щось інше, як у тій приказці: "Хоч гірше, аби інше"»[199].

За нашими спостереженнями, зі СМУ або інших словників початку XX ст. до РУМС могла "мігрувати" така маловідома (розмовна, діалектна, застаріла тощо) медична лексика: *бокорван* (карбункул), *вогнець* (гангрена), *задавлячка* (грудна жаба), *збур* (гонорея), *почечуй* (геморой), *прямець* (правець), *скуса* (кашлюк, коклюш), *хрипка* (грип), *шкарлятина* (скарлатина) і т. ін.

---

[197] Там само. С. 3.

[198] Нечай С. Передмова. У кн.: *Нечай С. Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами.* К.: УЛТК, 2003. С. 8.

[199] Там само. С. 6.

Окрім термінологічних довідників, немало “призабутих” (чи “репресованих”) термінів подають і загальномовні російсько-українські перекладні словники. Наприклад, деякі такі термінологічні одиниці зафіксовано в сучасних академічних РУС-03 й РУС-IV. Здебільшого їх подають як варіанти[200] до усталених та лексикографічно опрацьованих раніше (і не завжди запозичених) одиниць (*кровообіг* та *кровобіг* – РУС-IV; *неправосильний* та *неправомочний* – РУС-IV і *неправомочний* та (*реже*) *неправосильний* – РУС-03; *очеревина* та *очерев’я* – РУС-03, РУС-IV; *паралельний*, *рівнобіжний* та (*реже*) *рівнолежний*[201] – РУС-03 і т. ін.).

Біля частини запропонованих термінів є також застереження щодо їх уживаності в сучасній літературній мові або якісь обмежувальні ремарки (діалектне, розмовне, рідковживане слово та ін.). Наприклад: *ніздра* (*диал.*) – клітковина (РУС-03, РУС-IV); *ураз* (*разг.*) – матка (РУС-03, РУС-IV); *цукриця*[202] і *цукрівниця* (*диал.*) – цукровий діабет (РУС-IV) та ін. Деякі лексеми в згаданих словниках мають неоднакові ремарки: *дмучка* (*розм.* – РУС-03 і *диал.* – РУС-IV) – метеоризм; *татарка* (*розм.* – РУС-03 і *диал.* – РУС-IV) – кондилома тощо.

Трапляються терміни, що зазнали актуалізації через зняття стилістичного маркування, яке було в лексикографічних джерелах середини чи кінця ХХ ст. Наприклад: *суфікс* і *наросток* (*реже*), але *префікс* і *приросток*[203] (у РУС-IV); *аміак* й *амоніак*[204] (РУС-03, РУС-IV).

---

[200] Варто зауважити, що в перекладних словниках 1917–1933 років, зокрема в РУС-24–33, більшість проаналізованих слів також подана у складі варіантів.

[201] Проте зазначимо, що до лексеми *паралель* не подано варіантів *рівнолежник* і *рівнобіжник*, зафіксованих у досліджуваних словниках початку ХХ ст.

[202] Слово *цукриця* міститься й у ВТСУМ, але з ремарками “мед., зах.”

[203] Для порівняння: у СУМ-11 слово *приросток* теж зафіксоване без будь-якої ремарки, натомість термін *наросток* містить обмежувальну позначку “заст.”.

[204] У СУМ-11 наведений хімічний термін (СМУ, РУС-18, РУС-24–33 – *амоніяк*) був маркований як застарілий. Із цією ж позначкою він міститься в СУМ-20. Однак у згаданих сучасних перекладних словниках – це вже повноцінний хімічний термін, як і *аміак*. Натомість у ВТСУМ із позначкою “заст.” зафіксована загальновідома лексема *аміак*.

Деякі повернуті до нормативного вживання одиниці в сучасній українській мові поволі витісняють усталену раніше спеціальну лексику. Іноді вони мають дещо інше фонетичне та (або) акцентуаційне оформлення, ніж у лексикографічних джерелах розглядуваного періоду. Наприклад, у новому академічному СУМ-20 як основну (з описовим тлумаченням) подано лексему *кишківни́к*[205] (РУС-24–33 – *кишко́вник*), а ось стара назва *кишечник* міститься у відсилковій статті з формулою тлумачення "те саме, що…".

Досить цікавими, на наш погляд, є й випадки, коли галузеві одиниці, зафіксовані в словниках початку ХХ ст. та в СУМ-11, не мали будь-яких обмежувальних ремарок, а в сучасних навпаки – стали стилістично маркованими. Скажімо, лексема *пропасниця* (одна з назв малярії) у РУС-03 та РУС-IV вже зарахована до розмовної лексики. Математичні терміни *многочлен* та *багаточлен* у РУС-24–33 зафіксовані без будь-яких ремарок. У СУМ-11 і РУС-03 подано лише варіант *многочлен.* Однак у РУС-IV лексему *многочлен* уже позначили як застарілу.

На значну кількість термінів-варіантів, запозичених зі словників початку минулого століття, можна натрапити в реєстрі ВТСУМ. Нерідко їх подають у відсилкових статтях із формулою тлумачення "те саме, що…". Частина з них не містить жодних обмежувальних ремарок: *кисняк* (те саме, що окисень); *матиця* (*анат.*) – матка, вульва; *ліґар* (лежень, підвалина) – колода під дерев'яною підлогою чи мостом; *рівнолежник* і *рівнобіжник* (те саме, що паралель) та ін.

Проте багато подібних одиниць усе-таки марковані як діалектні, західноукраїнські, застарілі тощо слова[206]: *вальниця*

[205] Цікаво, що в перекладних РУС-03 і РУС-IV цього іменника ще не було зафіксовано взагалі. До російського слова в них подано два відповідники – *кишечник* і *кишки.*

[206] Зауважимо, що частину таких термінів (наприклад *вальниця*) тепер актуалізовано (їх фіксують у ДСТУ та використовують учені у своїх наукових та навчальних працях). Однак у сучасних загальномовних тлумачних та перекладних словниках можемо побачити переважно колишні назви або низку різних

(*діал.*) – кулькопідшипник; *вітріоль* (*зах.*) – мідний купорос та загальна назва купоросів; *голосівка* (*заст.*) – голосний звук; *дитинник*[207] (*діал.*) – жіноча матка; *задавлячка* (*діал.*) – грудна жаба; *кутниця* (*діал.*) – пряма кишка; *розкішниця* (*зах.*) – жіночий статевий орган[208]; *челенок* (*анат., зах.*) – фаланга пальця та багато інших.

Варто наголосити, що чимало галузевої лексики, зафіксованої в перекладних словниках 1917–1933 рр., міститься навіть у радянському СУМ-11. Подібні слова, як і в згаданих сучасних словниках, здебільшого позначені стилістичними ремарками (“розм.”, “діал.”, “заст.” і т. ін.). Особливо поширені вони в анатомії та медицині: *борлак* (*розм.*) – кадик; *гила* (*діал.*) і *кила* (*розм., рідко*) – грижа; *здуховина* (*розм.*) – здухвина; *огруддя* (*розм.*) – грудна клітка; *паха* (*діал.*) – пахва; *перепело* (*діал.*) – ключиця; *пранці* (*заст., розм.*) – сифіліс; *сухоти* (*заст.*) – туберкульоз[209] і т. ін.

Проте в досліджуваних лексикографічних джерелах початку минулого століття можна натрапити й на невластиві українській мові слова (або слова із невластивими для української мови афіксами), яких не фіксували навіть у пізніших радянських довідниках, зокрема в СУМ-11. До них належать, скажімо, особові на-

---

варіантів, серед яких є й актуалізовані терміноодиниці. Скажімо, у 3-му томі РУС-IV до російського слова “подшипник” запропоновано такі відповідники: *підшипник*, *підчіпок*, *підчіпник*, *вальниця* (РУС-IV, III, с. 266). Проте похідний прикметник має лише три варіанти: *підшипниковий*, *підчіпковий*, *підчіпниковий* (РУС-IV, III, с. 266).

[207] Слово *дитинник* зафіксоване у двох досліджуваних словниках – СМУ та РУС-24–33, однак у другому воно марковане як провінційне.

[208] У РУС-24–33 – одна з назв клітора.

[209] Варто наголосити, що терміна “туберкульоз” не було ще зафіксовано й у російських частинах досліджуваних словників, зокрема в СМУ та РУС-18. На позначення цієї хвороби в реєстрах подано застарілі нині лексеми “бугорчатка”, “сухотка”, “чахотка”. Порівняти із РУС-24–33, на жаль, не можемо, оскільки, як відомо, його видання припинилося на літері “П”.

зви із суфіксом -щик. Поданих, наприклад, у РУС-24–33 юридичних термінів чи одиниць інших галузей, таких як *вибійщик* (один із синонімів слова *вибійник*), *виновщик* (обвинувач), *виправщик* (один із синонімів слова *коректор*), *позовщик* (синонім до *позивальник*) і под., не знайдемо в реєстрі тлумачного одинадцятитомного словника. Некодифікованими одиницями (до того ж росіянізмами) є зараз такі математичні та лінгвістичний терміни, як *знаменатель*, *числитель*, *язикознавство*, зафіксовані в РУС-18. Автори словника подають їх поряд із нормативними відповідниками (*знаменник*, *чисельник*, *мовознавство*).

Отже, як бачимо з проаналізованого матеріалу, лексикографічна спадщина 1917–1933 років, безумовно, має суттєвий вплив на сучасне українське мовознавство, лексикологію, лексикографію, термінознавство, термінографію тощо. Це й наукові дискусії щодо подальшого розвитку нашої термінології, і не завжди вдалі спроби актуалізувати створені (запропоновані) раніше терміни, й укладання лексикографічних (термінографічних) довідників на основі або з використанням напрацювань попередників, і врешті-решт усунення невластивих українській мові слів, сполучень слів, словоформ і под.

ВИСНОВКИ

Дослідження, виконане на матеріалі трьох найвідоміших та популярних загальномовних перекладних російсько-українських словників – "Словника московсько-українського" (1918 р.) В. Дубровського, "Російсько-українського словника" (1918 р.) С. Іваницького та Ф. Шумлянського й академічного "Російсько-українського словника" (1924–1933 рр.) за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, – демонструє складну картину подальшого розвитку, унормування, лексикографічного опрацювання тощо поширеної галузевої лексики української мови.

Створені за допомогою програмних методів лексикографічні системи (на основі оцифрованих паперових версій згаданих вище словників) із широкими пошуковими функціями, зокрема й можливістю відбирати слова за ремарками, значно полегшили та допомогли здійснити цілісний аналіз галузевої лексики в цих працях.

Порівняно із сучасними багатотисячними перекладними, тлумачними та іншими словниками в довідниках початку минулого століття фахових слів зафіксовано ще не так багато (близько п'яти відсотків ремаркованих одиниць). Проте вони посідають уже досить помітне місце в їхніх реєстрах. Автори кожного з аналізованих словників розробили власну систему маркування галузевої лексики. Найдосконаліша та наближена до сучасних лексикографічних праць – в академічному РУС-24–33.

Кількісно найширшою в усіх словниках є біологічна галузь (ботаніка та зоологія), що поєднує суттєву частину номенклатурних найменувань. Чимало галузевої лексики належить до складу медичної царини й анатомії. У РУС-24–33 досить широкими є юридична галузь, геологія (зокрема мінералогія), хімія, фізика, музика, лінгвістика (граматика).

Як показує опрацьований матеріал, аналізовані словники в поданні галузевої лексики мають не лише спільні, а й низку суттєвих відмінних рис: неоднаковий правопис, різний переклад тих самих одиниць, наявність або відсутність маркування тощо.

Деякі відмінності, зокрема неусталеність написання, відбилися й на загальновживаній лексиці.

Спільна ознака всіх джерел – фіксація низки перекладних еквівалентів до одного російського терміна. Досить часто поряд з іншомовною лексемою можна натрапити на запропоновані власне українські відповідники, які не завжди однакові в різних словниках.

Щодо проаналізованого матеріалу, то найменше запозичених термінів і найбільше таких, які не закріпилися в сучасній українській науковій мові, містить "Словник московсько-український" В. Г. Дубровського. РУС-18 і РУС-24–33 фіксують значну кількість як питомих, так і іншомовних відповідників. Варто також зазначити, що чимало позанормативних лексем, зокрема й росіянізмів, містить "Російсько-український словник" С. Іваницького та Ф. Шумлянського (*приглаголля*, *числитель*, *язикознавство* і т. ін.). Щоправда, подано їх здебільшого як варіанти до кодифікованих тепер термінів.

Українська лексикографія 1917–1933 років привертає дедалі більше уваги сучасних дослідників. Проведене дослідження підтверджує, що лексикографічна спадщина післяреволюційних років має значний вплив на сучасне мовознавство, лексикографію, термінографію. Словники початку минулого століття не лише перевидають, оцифровують і викладають у вільний доступ, але й досліджують їхні реєстри, активно використовують під час створення нових загальномовних та термінологічних довідників тощо.

Із кінця XX ст., а особливо з початку XXI ст., деякі науковці роблять спроби ревізувати усталену нині термінологію. Зокрема, регулярно з'являються пропозиції замінити низку запозичених термінів іншими, переважно питомими (чи, за їхніми словами, національними), відповідниками або змінити правопис окремих терміноодиниць. Однак, на наше переконання, усім сучасним дослідникам потрібно усвідомлювати, що мова – це надбання всього українського народу, а не якоїсь особливої групи людей. Зайве та невиправдане втручання в її структуру, розхитування

усталених норм може призвести до непередбачуваних наслідків. Сумний історичний досвід, на жаль, уже маємо. Це й цілеспрямоване багаторічне зросійщення українського народу, і знищення (чи заборона) багатьох лексикографічних праць, обмеження у вживанні або вилучення зі словників “таврованих” слів і под. Сказане, звісно ж, не стосується потреби усунення мовних лакун, штучних і неприродних елементів, унормування нових термінів, освоєння новітньої запозиченої лексики чи заміни її кращими українськими відповідниками тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Архангельська А. Лексикографічна фіксація фемінативів в українському словникарстві XX–XXI ст. *Slavia Orientalis*. 2021. Tom LXX. Nr 2. S. 421–441.

Архангельська А. Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 444 с.

Блудша М. Гніздо термінів на позначення явищ, пов'язаних із магнетизмом, за термінологічними словниками XX сторіччя. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології"*. 2008. № 620. С. 182–192

Боярова Л. Г. Українська термінолексика в академічних російсько-українських словниках (20-рр. XX ст. – початок XXI ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2013. № 1048. Вип. 67. С. 136–140.

Боярчук О. С. Вплив російської мови на формування лексики офіційно-ділового стилю української мови початку XX століття (на матеріалі "Російсько-українського словника правничої мови" за ред. А. Кримського. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна"*. 2011. Вип. 20. С. 17–24.

Бріцин В. М., Гриценко П. Ю. Нове життя класичної лексикографічної праці. *Collegium*: международный научно-художественный журнал. 2016. Вип. 26. С. 424–429.

Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. 361 с.

Василюк О. Д. Агатангел Кримський та його колеги-мовознавці у ВУАН 20-х рр. XX ст. *Східний світ*. 2011. № 3. С. 47–56.

Васьківська О., Шумілова А. Відродження національного книговидання: 1918 рік. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 6. С. 1–6.

Вічний Кам'янець. Режим доступу: https://kampod.at.ua/

Гінзбург М. Класифікування та гармонізування утямків (понять), пов'язаних з процесами. *Проблеми української термінології:* зб. наук. праць XVI міжнар. наук. конф. (м. Львів, 1–3 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 3–18.

Гірняк С. П. Роль соціолекту інтелігенції Східної Галичини у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – перша половина XX століття). Дис. … доктора філол. наук. Дрогобич, 2018. 723 с.

Головащук С. І. А. Ю. Кримський як лексикограф. У кн.: *А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст*: матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження. К.: Наук. думка, 1974. С. 49–60.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ: В-во Академії наук Української РСР, 1963. 243 с.

Гороф'янюк І. "Російсько-український словник" С. Іваницького та Ф. Шумлянського як джерело вивчення подільських флорономенів. *Мовна палітра Поділля:* філол. зб. з регіон. проблем. Вінниця: «Едельвейс і К», 2008. Вип. І. С. 9–18.

Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917−1922). Режим доступу: http://www.chytomo.com/news/ye-hrytsak-z-istoriyi-knyzhkovoho-rukhu-na-velykiy-ukrayini-1917-1922 (дата звернення: 20.11.2022).

Гриценко П. Непроминальний досвід розбудови української мови. У кн.: *В. Дубровський. Словник московсько-український*. Київ, 2013. С. 3–8.

Данилевська О. Участь українських мовознавців в удержавленні української мови за доби Української революції 1917–1920 рр. *Українська мова*. 2017. № 4. С. 27–41.

Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.

Енциклопедія сучасної України: електронна версія. Режим доступу: https://esu.com.ua/

Єфремов С. Щоденники, 1923–1939. К.: ЗАТ «Газета "РАДА"», 1997. 848 с.

Іваницький С., Шумлянський Ф. Замість передмови. У кн.: *Російсько-український словник* / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Вінниця, 2018; Київ: Обереги, 2006 (перевидання). С. 6–7.

Іванова О. В. Основи укладання галузевих глосаріїв. Курс лекцій. Навчальний посібник. К.: ЦП "Компринт", 2016. 228 с.

Жайворонок В. В. Лексикографія та лексикологія. У кн.: *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: матеріали до історії*. К.: Довіра, 2005. С. 133–173.

Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ, 1991. С. 43.

Карікова Н. Наукові суперечки мовознавців 20-х років минулого століття щодо способів поповнення лексичного фонду тогочасної української мови. *Проблеми гуманітарних наук:* зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. *Серія "Філологія"*. 2021. № 48. С. 53–60.

Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Рекомендації щодо усунення суперечностей і прогалин у чинному правописі слів іншомовного походження. *Українська мова*. 2023. № 2. С. 84–100.

Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Українська наукова мова в академічному Російсько-українському словникові за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Проблеми української термінології*. 2008. № 620. С. 110–115.

Кононучук Т. І. Юридична лексикографія у 20-ті роки XX ст. і сучасність. *Вісник Академії адвокатури України*. 2006. Вип. 7. С. 149–156.

Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології"*. 2008. № 620. С. 14–19.

Коць Т. А. Публіцистичний стиль в українській літературній мові кінця XIX – початку XXI ст.: нормативно-аксіологічний аспект. Дис. … доктора філологічних наук. К., 2019. 455 с.

Коць Т. Ідейно-естетичні цінності доби і українське мовознавство початку XX ст. *Культура слова*. 2011. № 74. С. 109–115.

Коць Т. Лексика публіцистичного стилю початку XX ст. і формування літературного словника. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 65–72.

Кравченко О. Л. Функції українських довідкових видань перших десятиліть XX ст. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. *Серия "Филология. Социальные коммуникации"*. 2012. Том 25 (64). № 4. Ч. 1. С. 165–170.

Кралюк П. Русифікація проти українізації. Україна у 1920–1930-х роках. *Радіо Свобода.* 2021. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/30707046.html (дата звернення: 05.12.2023).

Кримський А. Д-р Смаль-Стоцький. Правописна справа. [Рецензія]. *Записки Істор.-філологічного відділу*. 1927. Кн. XII. С. 342–364. Режим доступу: https://zbruc.eu/node/85975 (дата звернення: 21.12.2023).

Куньч З. Й. Проблеми чужомовного впливу на українську науково-технічну термінологію. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2(1). С. 215–220.

Литвин О. Г. "Репресовані терміни" в перекладних словниках українських термінологічних шкіл. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія "Філологічні науки"*. 2021. № 1(21). С. 279–288.

Лінгвістично-інформаційні студії: праці Українського мовно-інформаційного фонду НАН України: у 5 т. Т. 3: Тлумачна лексикографія. Кн. 3: Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах / В. А. Широков, Л. О. Симоненко, Н. В. Стратулат, Л. М. Томіленко, Л. Л. Шевченко. Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2018. 230 с.

Лобода А. VII. Словники. У кн.: *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1918. Ч. 15. С. 911.

Малахова Ю. Структура словникових статей першого українсько-японського словника Анатолія Діброви та Василя

Одинця. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури*. 2014. Том 1. № 20. С. 25–28.

Малаш О. Болгарські назви рослин: лінгвокультурний вимір. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. 224 с.

Масенко Л. Передмова. У кн.: *Російсько-український словник* / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Вінниця, 2018; Київ: Обереги, 2006 (перевидання). С. 3–5.

Марченко Т. А. Природнича термінологія у словниках кін. XIX – поч. XX ст. *Філологічні трактати*. 2012. Том 4, № 4. С. 73–79.

Матанцева А. Кореляція питомих і запозичених терміноелементів у "Російсько-українському словнику" 1924–33 рр. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології"*. 2010. № 676. С. 37–40.

Могильний Л. Суспільно-політична позиція Всеволода Ганцова. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2018. 3(138). С. 50–56.

Моргунюк В. Про невмотивованість українського терміна "поняття" на познаку одиниці думки. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології"*. 2012. № 733. С. 29–33.

Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями. Режим доступу: http://exlibris.org.ua (дата звернення: 15.03.2023).

Нечай С. Передмова. У кн.: *Нечай С. Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами.* К.: УЛТК, 2003. С. 5–29.

Огієнко І. Історія української літературної мови. К., 2001. Режим доступу: http://litopys.org.ua/ohukr/ohu21.htm (дата звернення: 15.03.2023).

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ, 1995. С. 248.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). К.: Наук. думка, 1978. 204 с.

Паночко М. М. Лексичні особливості української юридичної термінології початку XX століття. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2015. № 5. С. 112–115.

Поздрань Ю. "Російсько-український словник" за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті. Вінниця: ВНТУ, 2018. 292 с.

Рабулець О. Г., Сухарина Н. М., Широков В. А., Якименко К. М. Дієслово в лексикографічній системі. К.: Довіра, 2004. 259 с.

Редакція. Переднє слово. У кн. *Російсько-український словник*. К.: Червоний шлях, 1924. Т. 1 (А–Ж) / ред. А. Ю. Кримський. С. 5–10.

Рильський М. Словник і питання культури мови. *Культура слова*. 2020. № 92. С. 242–252.

Ріднева Л. Ю. Народна медична лексика російської мови. Умань: Видавничо-поліграфічний центр "Візаві", 2013. 182 с.

Руссу А. Префіксальне дієслівне термінотворення в "Російсько-українському словнику" (1924–1933 рр.): автореф. … дис. канд. філол. наук. Київ, 2016. 20 с.

Сабадош І. В. Народні назви рослин і ботанічна номенклатура. Режим доступу: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine28-6.pdf (дата звернення: 10.10.2022).

Сабадош І. Засади дослідження історії української ботанічної лексики XIX – поч. XX ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Ужгород, 2014. Вип. 19. С. 82–87.

Сабадош І. Історія української ботанічної лексики (XIX – початок XX ст.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2014. 600 с.

Самійленко В. Чужомовні слова в українській мові. Київ: Шлях, 1918. 16 с.

Самойлова І. Інформаційна структура українських еквівалентів у перекладному словнику. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 24–43.

Селігей П. О. Українське академічне мовознавство за дев'яносто років (1918–2008). *Мовознавство.* 2008. № 4–5. С. 3–17.

Селігей П. Питоме і чуже в термінології: гармонія чи конфлікт? *Вісник НАН України*. 2007. № 9. С. 20–28.

Семеног О. Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. № 2 С.41–44.

Симоненко Л. О. Проблема неологізації сучасного українського термінофонду. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч 1. С. 15–20.

Симоненко Л. О. Українське термінознавство кінця XX – початку XXI ст.: стан і перспективи розвитку. *Мовознавство*. 2018. № 3. С. 39–47.

Сіренко О. Г., Кузишин О. В., Шеленко Н. Е. Чому хемія, а не хімія? *Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника*. *Сер. Хімія*. 2008. Вип.VI. С.93–103.

Сіроштан, Т. В. Словотвірна структура абстрактних іменників в українській мові початку XX століття (на матеріалі "Словника московсько-українського" В. Дубровського). *Наукові записки національного університету "Острозька академія". Серія: Філологічна*. 2016. Вип. 63. С. 180–183.

Скляр В. Сучасна українська ідентичність як наслідок бездержавного минулого. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 4. С. 28–35.

Скопненко О. Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі "Російсько-українського словника" за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20–30-х рр. XX ст.). *Лексикографічний бюлетень*. 2008. Вип. 17. С. 31–39.

Смаль-Стоцький Р. Українська мова в совєтській Україні (матеріяли й завваги). Варшава, 1936. 272 с.

Смаль-Стоцький С. Звідомлення акад. Кримського про правописну Конференцію. *ЛНВ*. 1928. Т. XCVI, кн. 7–8. С. 270–276. Режим доступу: https://zbruc.eu/node/85976 (дата звернення: 21.12.2023).

Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. 388 с.

Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1973. 436 с.

Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.

Тараненко О. О. Лексикографія. У кн.: *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. [2-е вид.]. К.: В-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. С. 296–304.

Тараненко О. Словники української мови в діяльності Академії наук України. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 4. С. 5–14.

Тимошик М. С. Наука про видавничу справу та редагування: тенденції термінотворення. К.: КНУКІМ, 2012. 22 с.

Тищенко О. Архівна картотека: шукаючи словникові матеріали четвертого тому "Російсько-українського словника" за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. *Лексикографічний бюлетень.* 2016. Вип. 25. С. 40–51.

Тищенко О. Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова: умовне відтворення реєстру. *Українська мова.* 2015. № 4. С. 89–100.

Тищенко О. М. Комісія для складання Словника живої української мови у справі СВУ: Сергій Олександрович Єфремов (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*. 2020. № 5. С. 15–27.

Томіленко Л. Галузева лексика як частина реєстру "Словника московсько-українського" Віктора Дубровського. *Філологічний часопис*. 2021. Вип. 1(17). С. 132–140.

Томіленко Л. М. Галузева лексика в “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова: спроба цілісного аналізу. *Мовознавство*. 2020. № 2. С. 42–58.

Томіленко Л. М. Місце й особливості подання галузевої лексики в “Російсько-українському словнику” С. Іваницького та Ф. Шумлянського. *Мовознавство*. 2016. № 1. С. 66–74.

Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. “Словник московсько-український” В. Дубровського: склад і структура. *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 89–96.

Томіленко Л., Рабулець О. Лексикографічна система “Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)” як джерело дослідження української лексики. *Philologica LXXVII:* Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018. S. 87–94.

Томіленко Л., Рабулець О. Цифрова лексикографічна система “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник”» та її можливості. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. *Серія: Філологічні науки*. 2017. Вип. 153. С. 751–756.

Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970. 448 с.

Черемська О. Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності Харківської філологічної школи (20–30 рр. XX ст.). *Лексикографията в началото на XXI в*. Доклади от Седмата меж. конф. по лексикография и лексикология. София: Изд. на БАН “Проф. Марин Дринов”, 2016. С. 199–209.

Шведова М. О. Лексична варіантність в українській пресі 1920–1940-х років і формування нової лексичної норми (корпусне дослідження). *Мовознавство*. 2021. № 1. С. 16–35.

Шевельов Ю. Епізод з історії українського словництва. У кн.: *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. Мюнхен, 1983. С. 885–889.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк, 1981. Режим доступу: https://zbruc.eu/node/68992 (дата звернення: 04.04.2023).

Шевельов Ю. (Шерех Юрій). Я, мені, мене… (і довкруги). Спогади. Харків-Нью-Йорк, 2001.

Шульженко С. Мовна політика в Україні (1917–1940). *Вісник книжкової палати*. 2008. № 11. С. 40–42.

Юкало В. Мовні поради. Режим доступу: http://intranet.tdmu.edu.te.ua/data/kafedra/theacher/sus_dusct/inf_jukalo..._6.htm (дата звернення: 15.01.2016).

Яворська С. Розвиток української мови в добу русифікації та українізації. *Науковий вісник*. 2014. С. 192–205. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6969/ (дата звернення: 20.12.2012).

Яценко Г. Т. Пів- , напів- , полу-. *Питання мовної культури*. 1968. Вип. 2. С. 99–102.

Brumfit Christopher. How applied linguistics is the same as any other science. *International Journal of Applied Linguistics*. 1997. Vol. 7, issue 1. P. 86–94.

Fowler Martin. Patterns of Enterprise Application Architecture. Hardcover – November 15, 2002. 560 p.

Fowler Martin. UML Distilled: A Brief Guide to the Standard Object Modeling Language. (3rd Edition). Paperback – September 15, 2003. 208 p.

Żmigrodzki P. O potrzebie nowej systematyzacji terminologii (meta)leksykograficznej. Na marginesie prac nad Wielkim słownikiem języka polskiego PAN. *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique*. 2020. LXXVI. S. 195–206.

Ostromęcka-Frączak B. Słownik dwujęzyczny i jego rola w nauczaniu języka polskiego jako obcego. *Acta Universitatis Lodziensis*. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. 1998. Nr 10. S. 389–395.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

ВТСУМ	Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
НПРУС	Зубков М. Г. Новий політехнічний російсько-український словник. Х.: Гриф, 2005. 952 с.
РМС	Тимченко Е. Русско-малороссійскій словарь. У 2-х томах. К., 1897–1899.
РУМС	Нечай С. Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами. К.: УЛТК, 2003. 644 с.
РУС-03	Російсько-український словник / за ред. В. В. Жайворонка. К.: Абрис, 2003. 1424 с.
РУС-18	Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. У 2-х томах. Вінниця, 1918. Т. 1–2; Київ: Обереги, 2006 (перевидання).
РУС-24–33	Електронна версія російсько-українського словника (1934–1933): А–П. (Підготував О. Телемко). Київ, 2007. 2550 с.
РУС-IV	Російсько-український словник. У 4-х томах. К.: Знання, 2011–2014. Т. 1–4.
СБТ	Вовчанецький В., Лепченко Я. Словник ботанічної термінології (проєкт). Харків–Київ: Українська радянська енциклопедія, 1932. 328 с.
Сл. Гр.	Словарь української мови. У 4-х томах / за ред. Б. Грінченка. К., 1907–1909. Т. 1–4.
СМУ	Дубровський В. Словник московсько-український. Київ, 1918. 545 с.

СУБТ	Словник української біологічної термінології / Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко та ін. К.: КММ, 2012. 744 с.
СУМ-11	Словник української мови. В 11-ти томах. К.: Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.
СУМ-20	Словник української мови. У 20-ти томах. К.: Наук. думка, Український мовно-інформаційний фонд, 2010–2022. Т. 1–13.
СУС	Уманець М., Спілка А. Словарь росийсько-український. У 4-х томах. Львів, 1893–1898.

SUMMARY

Liudmyla Tomilenko

Industry-specific vocabulary in the Ukrainian translated lexicography in between 1917–1933 years

The monograph depicts the results of a comprehensive study of the industry-specific vocabulary recorded in translation dictionaries of the years 1917–1933, which include: "Moscow-Ukrainian Dictionary" (1918) by V. Dubrovskyi, "Russian-Ukrainian Dictionary" (1918) by S. Ivanytskyi and F. Shumlyanskyi and "Russian-Ukrainian Dictionary" (1924–1933), edited by A. Krymskyi and S. Efremov. The work analyzes peculiarities of vocabulary's creation, spelling, application as well as compares its common and distinctive features in various dictionaries. Additionally the study includes vocabulary's comparison with modern lexicographical works.

First chapter of the book provides a brief review of Ukrainian lexicography of the years 1917–1933. Furthermore, the three above-mentioned dictionaries are presented in this chapter in a much more detailed way which includes the information about their authors, reviews of critics from the various timelines.

The second part of the work is devoted to the description of digital lexicographic systems created on the basis of the dictionaries mentioned in the first paragraph, without which the study could not be conducted. Their characteristics and functions are depicted in a detailed manner.

The third chapter presents the results of a comprehensive analysis of the Ukrainian industry-specific vocabulary recorded in the "Moscow-Ukrainian Dictionary" by V. Dubrovskyi, the "Russian-Ukrainian Dictionary by S. Ivanytskyi and F. Shumlyanskyi, and the "Russian-Ukrainian Dictionary" edited by A. Krymskyi and S. Efremov. The lexicon was selected on the basis of the digital lexicographic systems described in the second chapter, using industry marks.

The fourth chapter of the monograph analyzes the influence of Ukrainian lexicography of the post-revolutionary period, the 20s – 30s

years of the 20th century, in particular, on modern linguistics, lexicography, and terminology. The work provides examples of scientific discussions with regards to the further development of Ukrainian terminology, as well as the examples of some modern lexicographic works, which were compiled on the basis of predecessors' works.

Compared to modern multi-thousand dictionaries of various types, the 1917–1933 ones contain a few terms (on average up to five percent of marked units). Nevertheless, they still a rather prominent place in these registers. A common feature which can be noticeable in all sources is the fixation on a number of translation equivalents to one Russian term. As a rule, next to a foreign lexeme, one may come across suggested Ukrainian equivalents, which are not always the same in different dictionaries.

The conducted study demonstrates that the lexicographic heritage of the post-revolutionary years has a significant impact on modern linguistics. Dictionaries from the beginning of the last century are not only transmitted, digitized and made freely available, but their registers are also studied, analyzed and actively used during the creation of new general language and terminological guides, etc.

Наукове видання

Томі́ленко Людмила Миколаївна

Галузева лексика в українській перекладній загальномовній лексикографії 1917–1933 років

Для оформлення обкладинки використано картинку із сайту klike.net

Український мовно-інформаційний фонд
Національної академії наук України
03039, м. Київ, Голосіївський проспект, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4652

Підписано до друку 05.06.2024. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. аркушів – 8,72. Обл.-вид. аркушів – 6,84.
Тираж 300

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел.: (050) 462-95-48; (067) 820-84-77
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net